

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
OF THE EURASIAN HUMANITIES INSTITUTE

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО ГУМАНИТАРНОГО ИНСТИТУТА

2021
№ 1
НҮР-СҰЛТАН

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

Ежеквартальный журнал
Начал издаваться с 2001 г.

Quarterly journal
Began to be published in 2001

НҮР-СҰЛТАН, 2021
НУР-СУЛТАН, 2021
NUR-SULTAN, 2021

Бас редактор

Дауренбекова Л.Н. ф.ғ.к., доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары

Оспанова Ж.Т. PhD, доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Авакова Р.А. ф.ғ.д., проф. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аймұхамбет Ж.Ә. ф.ғ.д., проф. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ақтаева К. ф.ғ.д., проф., А.Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.

Әбсадық А.А. ф.ғ.д., проф А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Ермекова Т.Н. ф.ғ.д., проф. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Есиркепова К.Қ. ф.ғ.к., қауымдас. проф А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Жолшаева М.С. ф.ғ.д., профессор С.Демирель университеті, Алматы, Қазақстан

Жүсіпов Н.Қ. ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Курбанова М.М. ф.ғ.д., проф.,_Алишер Навай атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент , Өзбекстан

Қалиева А.Қ. ф.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Қамзабек Д. ф.ғ.д., проф. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қартаева А.М. ф.ғ.д., проф. С.Аманжолов атынд. ШҚУ, Өскемен, Қазақстан

Құрысжан Л.Ә. ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея

Момынова Б.Қ. ф.ғ.д., проф. А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Онер М. ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия

Оразбек М.С. ф.ғ.д., проф. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Пименова М.В. ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ

Сайфулина Ф.С. ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Фазылжан А.М. ф.ғ.к., доцент А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Юсупова А.Ш. ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Шкер А. PhD, проф Маниса университеті, Маниса, Түркия

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: egi.edu.kz
Журнал менеджері: Алимбаев А.Е.*

Меншік иесі: Еуразия гуманитарлық институты

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген № 1854-Ж 27.03.2001

*Басуға 5.04.2021ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 86*

«» басыпасының баспаханасында басылып шықты

©Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор

Дауренбекова Л.Н. ф.ғ.к., доцент. Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Зам. главного редактора

Оспанова Ж.Т. PhD, доцент. Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакционная коллегия

Авакова Р.А. д.ф.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аймухамбет Ж.А. д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Актаева К. д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.

Абсадық А.А. д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова Костанай, Казахстан

Ермекова Т.Н. д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан

Есиркепова К.К. д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова Костанай, Казахстан

Жолшаева М.С. д.ф.н., проф., С.Демирель университеті, Алматы, Казахстан

Жусипов Н.К. д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Курбанова М.М. д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои Ташкент, Узбекистан

Калиева А.К. к.ф.н., доцент институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Камзабек Д. д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Картаева А.М. д.ф.н., проф., С.Аманжолов атынд. ШҚУ, Өскемен, Қазақстан

Курысжан Л.А. д.ф.н., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея

Момынова Б.К. д.ф.н., проф., институт языкознания имени Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Онер М. д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Туркия

Оразбек М.С. д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Пименова М.В. д.ф.н., проф., Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ

Сайфулина Ф.С. д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Фазылжан А.М. ф.ғ.к., доцент институт языкознания имени Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Юсупова А.Ш. д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Шкер А. PhD, проф., университет Маниса, Маниса, Түркия

Собственник: Евразийский гуманитарный институт

Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан № 1854-Ж 27.03.2001

*Подписано в печать 5.05.2021ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.*

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ №86

©Евразийский гуманитарный институт

Chief Editor

Daurenbekova L.N. C.Ph.Sc., Docent of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

Executive Secretary

OspanovaZh.T PhD Docent of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial Team

Avakova R.A. D.Ph.Sc,Professor,The Al-Faraby Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

AimuhambetZh.A. D.Ph. Sc., Professor, the L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Aktayeva K. D.Ph.Sc.,Professor., The Adam Mitskevich University in Poznan, Poznan, Poland.

Absadyk A.A. D.Ph.Sc.,Professor, Kostanay Regional Universitynamed after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Yermekova T.N. D.Ph.Sc,Professor,Kaz.National Women's Pedagogical InstituteҚазНацЖенПУ, Almaty, Kazakhstan

Yesyrkepova K.K. D.Ph.Sc., Associated Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

Zholshayeva M.S. D.Ph. Sc., Professor,S.Demirel University,Almaty, Kazakhstan

Zhusipov N.K. D.Ph.Sc,Professor,Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Kurbanova M.M. D.Ph.Sc.,Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature namedafter Alisher Navoiy, Tashket, Uzbekistan

Kaliyeva A.K. C.Ph.Sc., Docent of the M.O. Auezov Institute of Literature and ArtAlmaty, Kazakhstan

Kamzabek D. D.Ph. Sc., Professor, the L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Kartayeva A.M. D.Ph. Sc., Professor,, С.Аманжолов атынд. ШҚУ, Өскемен, Қазақстан

Kuryszhan L.A. D.Ph.Sc.,Professor, Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея

Momynova B.K. D.Ph.Sc,Professor, The Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kaakhstan

Oner M. D.Ph.Sc.,Professor,Egheisky University, Izmir, Turkey

Oazbek M.S. D.Ph. Sc., Professor, the L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Pimenova M. V. D.Ph.Sc.,Professor,Institute of Foreign Languages, St.-Petersburg, RF

Saifulina F.S. D.Ph.Sc.,Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Fazylzhan A.M. C.Ph.Sc., Docent, The Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

YusupovaA.Sh. D.Ph.Sc.,Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF.

Ilker A. PhD,Professor,Manis university, Manis, Turkey

Еуразия гуманитарлық институтының
ХАБАРШЫСЫ, №1 2021
Мазмұны

<i>Г.К. Аюпова, Ж.Т. Балмагамбетова</i> <i>Лингвокультурологический концепт «қара шаңырақ»/дом в казахской языковой картине мира.....</i>	<i>6</i>
<i>Қ.М. Байтанасова</i> <i>Әдебиеттанудағы мекеншақ концепциясы.....</i>	<i>15</i>
<i>Ж.Е.Балтоғиев</i> <i>Қазақ әдебиеті тарихындағы өмірмәндік көркем ойдың (экзистенциализмнің) қалыптасуы.....</i>	<i>23</i>
<i>Л.Н. Дәуренбекова, Ы.Құттымұратова</i> <i>Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі және қазақ даласындағы алғашқы ағартушылық мектептер.....</i>	<i>34</i>
<i>А.А. Азатбақыт, А.М. Картаева</i> <i>М.Әуезовтің әңгіме-повестерін оқытуәдістері.....</i>	<i>47</i>

Г.К. Аюпова¹, Ж.Т. Балмагамбетова²
Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казакстан¹
Карагандинского университета им. академика Е.А.Букегова, г.Караганда, Казакстан²
(E-mail: bagira_03_05@mail.ru¹, janna1965@rambler.ru²)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «ҚАРА ШАҢЫРАҚ»/ДОМ В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам наиболее активно развивающегося направления современной антропоцентрической научной парадигмы – лингвокультурологии. Предметом исследования в статье является один из базовых, общечеловеческих концептов и способы его вербализации в национальной языковой картине мира. В рамках данного исследования рассматривается универсальный концепт, который представлен в казахском языке лексемой *қара шаңырақ/дом*. В качестве языкового материала выступают единицы паремиологического фонда и фразеологического запаса казахского языка, в которых репрезентирован исследуемый концепт. Основная цель заключается в описании концепта «*қара шаңырақ*»/дом как целостной ментальной единицы, рассмотрении способов его репрезентации в казахском языке, выявлении наиболее специфических черт национальной картины мира. Для достижения поставленной цели использованы следующие методы: описательный, функциональный, когнитивный, метод сплошной выборки и др.

Ключевые слова: лингвокультурология, языковая картина мира, концепт, лексема, дом.

Введение. Одной из магистральных наук XXI века, получившей широкое распространение, стала лингвокультурология, «основным объектом которой являются взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в процессе его функционирования и изучения интерпретации этого взаимодействия как единой системной целостности» [1, 32 с.]. Предметом исследования лингвокультурологии, то есть ее содержанием, оправдывающим его выделение в самостоятельное направление знания, по В.В. Воробьеву, является материальная и духовная культура, созданная человечеством, воспроизводимая в системе языковой коммуникации, основанная на культурных «ценностях конкретно-исторического общества» [1, 32 с.]. По мнению В.Н.Телия, предметом лингвокультурологии является исследование и описание синхронно действующих средств и способов взаимодействия языка и культуры [2]. Предметом лингвокультурологии, на наш взгляд, является также изучение культурного смысла и культурной семантики языковых знаков, концептов национальных языков, формирующихся при взаимодействии двух различных кодов – языка и культуры.

На сегодняшний день лингвокультурология уже сформировалась как научная филологическая дисциплина синтезирующего типа, использующая данные других гуманитарных наук. Ответвлением лингвокультурологии являются научные отрасли «Сопоставительная лингвокультурология» и «Лингвоконцептология».

Лингвокультурология (в отличие от этнолингвистики и лингвокультуроведения) «исследует проявления культуры народа, которые

отразились и закрепились в языке» [3,12 с.]. Несмотря на сходство ее предмета с рядом смежных дисциплин, лингвокультурология имеет ряд отличий, заключающихся в ином аспекте изучения связи языка и культуры. Если этнолингвистика акцентирует внимание реконструкции по данным языка культурных, народно-психологических и мифологических представлений и «переживаний» в их диахроническом движении [1], изучает язык сквозь призму человеческого сознания, менталитета и обрядового поведения, мифологических представлений и мифологического творчества [2], то лингвокультурология считает своей основной целью выявление «повседневной» культурно-языковой компетенции субъектов лингвокультурного сообщества. Основными задачами ее являются:

- 1) выявление способов проявления культурно-маркированных сигналов;
- 2) уточнение понятия культурной коннотации;
- 3) разработка типологии культурных коннотаций [1, 17 с.].

Лингвокультурологические единицы характеризуются учеными как синтезированные единицы, совмещающие в себе свойства лингвистического и культурного знаков. Когнитивный аспект лексикологии, культурологии сегодня становится одним из ключевых направлений лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

Обращение к исследованию лингвокультурологических концептов в когнитивном аспекте обусловлено, во-первых, тем обстоятельством, что лингвокультурология, как одно из молодых ответвлений этнолингвистики, в последнее время все больше сближается с когнитивной лингвистикой. Многие ученые трактуют лингвокультурологию как пограничную область науки между лингвистикой и когнитивной лингвистикой и предлагают говорить о лингвоконцептологии, формирующейся на стыке лингвокультурологии и когнитивной лингвистики [4].

По мнению же большинства исследователей (Карасика В.И., Масловой В.А.) предпочтительней говорить о лингвокультурологии как самостоятельного направления лингвистики, специальной области науки, поскольку «основу категориального аппарата лингвокультурологии составляют понятия языковой личности и концепта» [5]. Поскольку, во-первых, категориальный аппарат лингвоконцептологии и лингвокультурологии все еще полностью не сформирован, поэтому актуальным становится исследование системы ее базовых терминов-концептов, лингвокультурем. Во-вторых, обращение к изучению лингвокультурологических концептов продиктовано стремлением рассмотреть особенности функционирования концептов в междисциплинарном аспекте, т.е. изучить, как концепты, репрезентирующие в своей структуре представления о культуре и менталитете какого-либо народа, системы его поведения, способствуют унификации и модификации поведения личности.

Методы исследования. Изучение базовых и универсальных концептов в аспекте антропоцентризма позволяет выявить значимость языка и культуры, языковой и культурной концептосферы для самого человека. Эти две сферы познания играют важную роль в познавательной речемыслительной деятельности человека, позволяя ему выявить сходства и различия в разных

языках и локальных культурах с целью получения знаний о культуруносных единицах языка, вербализованных и невербализованных символах культуры, уяснить их смысл, усвоить фоновые знания и применить их в процессе межкультурного общения с целью взаимопонимания с партнером.

Основными методами исследования является: описательный, функциональный, сравнительный, метод сплошной выборки метод контрастивного анализа, метод сопоставления, когнитивный анализ, метод компонентного анализа.

Обсуждение и результаты. При определении концепта в лингвокультурологии акцентируют внимание на выявлении таких его признаков как объективность, структурированность, глобальность и историчность. Концепт в лингвокультурологическом понимании это «не оперативная единица речемышления, а часть концептосферы, которая имеет свою историю» [6, 12 с.].

Лингвокультурологический концепт имеет сложную структуру. По мысли Ю.С. Степанова, сложное строение концепта объясняется тем, что в нем отражаются разные слои, являются результатом, «осадком культурной жизни разных эпох. Он складывается из исторических разных слоев, различных по времени образования, и по происхождению, и по семантике и имеет особую структуру, включающую в себя:

- 1) основной (актуальный) признак;
- 2) дополнительный (пассивный, исторический) признак;
- 3) внутреннюю (обычно не осознаваемую) форму» [7, 21 с.].

На наш взгляд, лингвокультурный концепт имеет структуру, складывающуюся из следующих компонентов:

- 1) понятийный компонент, дающий представление о концепте;
- 2) значимостная составляющая, показывающая место концепта и вербализованного знака в лексико-семантической системе какого-либо языка;
- 3) образная составляющая, дающая сведения о том, как репрезентируется концепт в образном виде, при помощи каких тропов;
- 4) культурно-ментальная составляющая, дающая представление о культуре, менталитете какого-либо народа, этноса в разные эпохи;
- 5) номинативная составляющая, отражающая периферию концепта.

Последняя характеризуется В.И. Карасиком как «номинативная плотность концепта, показывающая степень детализации обозначаемого фрагмента реальности, вариативное обозначение и сложные смысловые оттенки обозначаемого» [5, 112 с.].

Рассмотрим и охарактеризуем концепт «*қара шаңырақ*». В казахско-русском фразеологическом словаре: «Тысяча метких и образных выражений» академик А.Кайдар дает следующее толкование фразеологизма «*қара шаңырақ*»- «хранитель традиций предков», «уважаемый, почитаемый дом». Далее он объясняет использование в качестве стержневого компонента наименования, важного для казаха предмета, *шаңырақ* – «*круглый остов с перекрестьем внутри, которым завершается сферический купол юрты и который служит одновременно окном и отверстием для выхода дыма*».

Сочетание слова *шаңырақс* определением «*қара*», нецветовым значением которого является «*древний и почетный*», придающий его обладателю покровительство предков, придает ему сакральный смысл [8, 209 с.].

Понятийная составляющая данного концепта включает в себя представление об отчем доме, о главе, имеющем много потомков. Известный этнограф С. Кенжеахметов так объясняет значение данного слова: «Шаңырақ деген сөз «үй, отбасы» деген тұтас ұғымды да білдіреді. Шаңырақ – киелі мүлік. Атадан балаға мұра бола жатқан үйді «қара шаңырақ» деп құрметтейді» [9, 210 с.].

Значимостная составляющая показывает, что «*қара шаңырақ*» в значении «*үлкен үй –отчий дом*» включается в синонимические и антонимические ряды лексико-семантической системы казахского и русского языков, ср.: синонимические ряды: *үй, шаңырақ, қара шаңырақ, қара үй, киіз үй, қос, ақ үйлер, отбасы жолым үй, қоңыр төбелі үй, ақ шаққан үй, ошақ антонимические ряды қара шаңырақ отау, ақ шаққан шаңырақ қоңыр төбелі үй, шаңырақ көтеру шаңырағы қирады*. В русском языке «шаңырақ» в значении «дом» включается в следующий синонимический ряд с доминантой «дом»: *дом, изба, терем, замок*; антонимические: *изба-терем, изба-дом, построить дом, возводить дом-разрушить дом*.

Сравним также использование понятий «*қара шаңырақ*», «дом» в художественном контексте: «Ауыл он бір, он екі үй. Бұлардың төртеуі үлкен, ақ үйлер. Бірі байдың өз үйі, екеуі балаларынікі, төртіншісі жаңа киізден істелген, сырты манатпен оюланған бес қанат *ақ отау* - ұзатылған қыздың үйі» [10, 209 с.].

«Алдындағы қалған үйлердің көбі кішкене, үш қанат, жыртықтау *қара үйлер*. Малшы, қосшының үйлері», «Сендер келгенше отауды осындай тігіп алдық,- деді Мүсреп», «Әйгерім аспасын, сені паналаса қайтейін. Қайда отырғанын, кім ауылына Байшора қызы басымен келін боп отырғанын біле ме? Шаңыраққа қарасын», «Дом есть дом. Дома и собака ходит гордо. Дома и ученье идет впрок. Те, что живут везде, не имеют дома. Дома каждый горазд песню спеть».

Образная составляющая концепта «шаңырақ» показывает при помощи каких средств (метафора, метонимия, сравнение) формируется образное содержание концепта. Оно может быть когнитивным, когда представление о доме передается через персонифицированные метафоры, метонимические средства. «Шаңырақу» приписываются свойства человека, например, крепкий («шаңырағы берік»), высокий («шаңырағы биік»), семейный человек («шаңырағы бар»), женатый человек («шаңырақ көтерді»), разведенный человек («шаңырағы ортасына түсті»), глава семьи, рода (*қара шаңырақ иесі*).

«Шаңырақ» отождествляется с домом. Үй, отау представляется в сознании казахов в виде шаңырака: *шаңырақ көтеру* (в значении «образовать новую семью, обзаводиться семьей»), *шаңырақ иесі* («глава семьи», «хранитель шаңырака»), *шаңырақтан бір өзі қалды* («остался один из одного семейства»), *шаңыраққа қара* (дословно «действуй осторожно, ты не в своем доме»),

шаңырағы ортасына түсті (в значении «потерять опору семьи»), шаңырағы қирады (в значении «разрушена семья», «уход благополучия»).

Шаңырақ отождествляется с Родиной. Дом – часть Родины. Дом, находящийся на родине, отождествляется с ней как атрибут родного края (родной дом – дом – родина). В процессе такого отождествления реализуется метонимическая модель «часть-целое», эта модель согласно Дж. Лакоффу и М.Джонсону используется в случаях, когда «мы используем одну сущность для ссылки на другую, которая с ней связана. Это пример того, что мы будем называть метонимией» [10, 61с.]. Ср. примеры метонимического отождествления: *Родина – наш общий дом; Қазақстан – алтын шаңырақ, Ақ үй, Ақ орда, Наш дом – Россия; Белый дом и др.*

В культурно-ментальной составляющей концепта «шаңырақ» реализуются мифические представления казахов о трех частях Космоса, о создании Гармонии из Хаоса. Юрта олицетворяла это мифическое представление: при разборке юрты разбирали сначала кереге, затем уйки и шанырақ. Это создавало хаос. Для того, чтобы создавалась гармония, необходимо было собрать юрту снова. Распадение юрты на три части, по мысли Ж.К. Каракузовой и М.Ш. Хасанова, осознается казахами как наступление Хаоса, в котором есть все для жизни, но нет ритма, нет четкости. Круг солнца, полукруг неба и полукруг юрты сформировали у казахов представление о трех частях Космоса: Верхнем мире (мире обитания богов, предков), срединном мире (мире обитания людей) и низшем мире (мире обитания мертвых). При сборке юрты сначала ставятся кереге, затем шанырақ и уйки. Эти три принадлежности юрты имеют символическое значение, они в символическом виде передают представления о трех частях Космоса: 1) шанырақ – голова (солнце); уйки – туловище юрты (лучи солнца); 3) кереге – ноги (земля) [11,5с.].

Рассмотрим, как в художественном контексте реализуется представление о космосе: «Юрта была гостевая, шестикрылая, верхний срез каждого крыла подвижной решетки заканчивался шестьюдесятью крестцами, своего рода гнездами для уиков. Всего крестцов, как и положено, было столько, сколько дней в году. Вообще юрта была добротна, точно исполнена. Изгиб уиков, выполненных из кизила, был легкий, стремителен, и юрта, когда ее собрали девушки, как бы повторяла видимое над землей: она вписывалась в небосвод. Наверху дом завершается круглым шаныраком, сводом, с изогнутыми вверх крестовинными, несущими на себе символ четырех времен года» [11,15 с.].

Результаты. В концепте «шаңырақ» представлены наложения различных эпох. Если первоначально в мифическом представлении казахов «шаңырақ» олицетворял солнце, то позже он приобрел значение «власть, могущество». Ср. «Предметом особой гордости Чокана Валиханова был черный шанырақ, черный обруч, опоясывающий его юрту. Со времен Чингизхана, - утверждали сказители, знатоки устной истории, - множество раз менялись и остов юрты, и кошмы. Но черный шанырақ передавался из поколения в поколение и сохранял свой первозданный вид. Вырезанный старинными мастерами из дубовой колоды, этот обруч из года в год, из века в век впитывал в себя и конский жир,

которым заботливо смазывали гладкую его поверхность, и копоть дымного очага юрты. Сохраняя свои первоначальные очертания, он стал иссиня черным, приобрел твердость и блеск железа. Поэтому за ним закрепилось название черного шанырака, звучащее в степи знаком могущества и власти» [11,23 с.].

«Среди драгоценностей, доставшихся ему от предков, сказители на первом месте называли черный шанырак, отныне скреплял остов Большой белой юрты, став лучшим украшением и символом власти Орды» [11,26 с.].

В настоящее время слово «шанырак» развивает новые значения: «место, где живут люди, объединенные общими интересами» (*Алтын шаңырақ-Қазақстан*); учреждение, обслуживающее нужды населения; место, оказывающее услуги гостеприимства (гостиница «Шаңырақ»), программы доступного жилья (государственная жилищная программа «Шаңырақ»).

Во фразеологизмах со словом «шанырак» отражаются особенности менталитета народа, связанные с пониманием дома, где получили воспитание дети; дом, где живут родители, *ср.*: «Менің үйім осы ауылдың үлкен үйі. Сол қара шаңырағының құруға айналып отырғаны мынау», «қара шаңыраққа берген құдайдың бақытын біреуге қиям деп рас айтып отырсың ба?» [11,28 с.].

В словосочетаниях, связанных со словом «шанырак», выражаются ментальные представления народа о благословениях (бата): «шаңырағың биік болсын» (дословно «пусть будет высоко поднят ваш шанырак»), обычай этноса «қара шаңыраққа сәлем беру» (дословно «приветствие отчего дома»), «қара шаңырақтан дәм тату» («принять угощение в отчем доме»); традиции: когда выдавали девушку замуж, то ее приданое навьючивали на верблюда, которого именовали «шаңырақ түйе»; запреты: «шаңырақты аттама», т.е. если девушка стала невесткой этого дома, она должна крепко подумать о том, чтобы не переступить порог этого Большого дома. Тех, кто развелся со своим мужем и вновь создал семью, называют «шаңырақ аттаған, босаға аттаған».

С понятием «шаңырақ» связаны и проклятия: «шаңырағын қирасын», «шаңырағың құласын» (дословно «пусть разрушится твой шанырак»).

Номинативная плотность концепта показывает частоту его языковых репрезентаций, их дробность со словом «шаңырақ» связываются как однословные наименования, так и словосочетания, фразеологизмы, пословицы, поговорки.

В номинативном поле концепта «шаңырақ» функционируют синонимы: *қара шаңырақ – үлкен үй, тәрбие алған үй; қара шаңырақ – жас отау*; фразеологизмы: *шаңырақты ұстау, шаңырақ тігу* [12], *шаңырақтағы отқа май құю* (т.е. подливали масло в огонь в доме родителей, куда вводили невестку), *шаңырақ басы* и др.

Пословицы и поговорки: «*оты өшкен үйдің шаңырағына байғыз самғиды*», «*ата-анасы жақынның шаңырағы аңырап тұрады*», «*ата-ана – шаңырақ, бала – жапырақ*», «*шаңырағыңа қара, шаңырағыңа қонақ келсін, алыстан сұрап келсін*», «*шаңырағына қарай үйі-қонағына қарай сыйы*» и др.

Ассоциации, связанные с понятием «шаңырақ», «қара шаңырақ»: *үлкен, ата үйі, отбасы, қалқан, тәрбие, отан, ошақ, туған ел, туған жер, үй, өз үйім – өлең төсегім, қорған, баспана, ақыл-ес, құрды, қирады, шаңырақтың*

шырағын жандыру, шаңырақтың төңірегінде, үй қожасы, шаңырақ ішінен, шаңырақ көтеру, отау, керегесін майлау, билік и др.

Заклучение. Ассоциативное поле формируется через перечисление ассоциатов, которые испытуемый называет в ответ на предъявленный стимул – ключевую лексему «шаңырақ». Ассоциативное поле образуется в данном случае совокупностью ассоциатов.

Концепт «шаңырақ» имеет национальную специфику. *Қара шаңырақ* казахской культуре имеет сокральное значение «*отчий дом*», «*могущество*», «*святой*», «*священный*», для русской и других культур это понятие не имеет существенного значения. Хотя в русской, немецкой, английской культурах имеются представления, связанные с понятием «дом», «русское слово «дом» шире, чем слово «*haue*». Оно включает в свою семантику любое здание, где живет и работает человек. Оно совпадает со словом «*haus*» в двух значениях: 1) «здание», «строение; 2) «династия». Значение русского слова «очаг» совпадает с английским словом «*home*». Казахское «үй», «шаңырақ» совпадает с русским «дом» в значении «очаг», но имеет и значение «большой дом, где дается воспитание».

Таким образом, анализ лингвокультурологического концепта «шаңырақ» показывает, что когнитивная модель его включает две взаимодополняющие процедуры:

1) выявление и описание макроструктуры концепта через характеристику понятийной, значимостной, образной, когнитивно-ментальной составляющих, установление их соотношения в структуре концепта;

2) описание номинативного поля концепта через посредство языковых единиц, выявление его ассоциативного поля.

Литература:

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: РУДН, 2008. – 340 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты, М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – Киев: Знання, 2004. – 326 с.
4. Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии// Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып.3. Аспекты коммуникативной деятельности. – Воронеж, 2002. – С. 79- 95.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 389 с.
6. Токарев Г.В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентации концепта «Труд» в русском языке). – Волгоград: Перемена, 2003. – 233 с.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001. – С. 40-45.
8. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: (казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями). Астана: ТОО «Білге», 2003. – 368 с.
9. Кенжеахметов С. Быт и культура казахского народа. – Алматы: ТОО «Алматыкітап», 2006. – 384 с.

10. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

11. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 218 с.

12. Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 605 б.

Г.К.Аюпова

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ж.Т.Балмагамбетова

Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова,
Караганда, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «ҚАРА ШАҢЫРАҚ»/ДОМ В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Андатпа. Бұл мақала қазіргі антропоцентрилік ғылыми парадигманың белсенді дамып келе жатқан бағыты – лингвомәдениеттану мәселелеріне арналған. Мақаладағы зерттеу пәні – негізгі, жалпыадамзаттық тұжырымдамалар сондай-ақ, әлемнің ұлттық тілдік бейнесінде вербализациялау әдістері болып табылады.

Мақалада қазақ тіліндегі әмбебап концепті *қара шаңырақ/үй* лексемасы жан-жақты қарастырылады. Тілдік материал ретінде зерттеліп отырған тұжырымдама репрезентацияланған қазақ тілінің паремиологиялық қоры мен фразеологиялық қорының бірліктері қолданылады. Негізгі мақсат *қара шаңырақ/үй* тұжырымдамасын тұтас ментальді бірлік ретінде сипаттап, қазақ тіліндегі репрезентация тәсілдерінің орнын қарастыру. Сол арқылы әлемнің ұлттық бейнесінің айрықша ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін: сипаттамалық, функционалды, танымдық, үздіксіз іріктеу т.б. әдістер қолданылды.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, әлемнің тілдік бейнесі, тұжырымдама, лексема, үй.

G.K.Ayupova

L. N. Gumilyov Eurasian National University; Nur-Sultan, Kazakhstan

Zh.T. Balmagambetova

Academician E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

LINGUOCULTUROLOGICAL CONCEPT "KARA SHANYRAK" / HOUSE IN THE KAZAKH LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Abstract. The article is devoted to the problems of the most actively developing direction of the modern anthropocentric scientific paradigm – linguoculturology. The research subject in the article is one of the basic, universal concepts and the ways of its verbalization in the national linguistic picture of the world. Within the framework of this study, the universal concept represented in the Kazakh language by the lexeme *kara shanyrak / house* is considered. The units of the paremiological and phraseological fund of the Kazakh language, in which the investigated concept is represented, serve as the language material. The main goal is describing the concept "*kara shanyrak*" / house as an integral mental unit, considering the ways of its representation in the Kazakh language, identifying the most specific features of the national picture of the world. To achieve this goal, the following methods were used: descriptive, functional, cognitive, the method of continuous sampling, etc.

Key words: linguoculturology, language picture of the world, concept, lexeme, house.

References:

1. Vorobyov V. V. Linguoculturology. Theory and methods. - M.: RUDN, 2008. - 340 p.
2. Telia V. N. Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects, Moscow: School "Languages of Russian Culture", 1996. - 288 p. – (Language. Semiotics. Culture).
3. Manakin V. N. Comparative lexicology. - Kiev: Znannya, 2004. - 326 p.
4. Vorkachev S. G. Methodological foundations of linguoconceptology// Theoretical and applied linguistics. Vol.3. Aspects of communication activity. Voronezh, 2002, pp. 79-95.
5. Karasik V. I. Language circle: personality, concepts, discourse. - M.: Gnosis, 2004. - 389 p.
6. Tokarev G. V. Concept as an object of linguoculturology (based on the material of the representation of the concept «Labor» in the Russian language).- Volgograd: Peremena, 2003. - 233 p.
7. Stepanov Yu. S. Constants: Dictionary of Russian culture. - M.: Academic project, 2001-p. 40-45.
8. Kenzheakhmetov S. Bit and culture of the Kazakh people. - Almaty: Almatykitap LLP, 2006. - 384 P.
9. Kaidar A. A Thousand apt and figurative expressions: (Kazakh-Russian phraseological dictionary with ethnolinguistic explanations). Astana: Bilge LLP, 2003. – 368 p.
10. Lakoff J., Johnson M. Metaphor, which we live by. Moscow: editorial URSS, 2004. – 256 P.
11. Karakuzovazh.K., Khasanov M. Sh. Kosmos Kazakh culture. Almaty: Eurasia publ., 1993. - 218 P.
12. Kenesbayev I. Phraseological Dictionary of the Kazakh language: – Almaty: Nauka publ., 1977. - 605 P.

Информация об авторах (соавторах):

Аюпова Гульбагира Каирбековна – к.филол.н., доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики; Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, г.Нур-Султан, Казахстан.

Gulbagira Ayupova - candidate of philology, associate professor of the Department of theoretical and applied linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University; Nur-Sultan, Kazakhstan.

Балмагамбетова Жаннат Толеуовна - д.филол.н., профессор кафедры русского языка и литературы им.Г.А.Мейрамова; Карагандинский государственный университет им. Академика Е.А.Букетова, г.Караганда, Казахстан.

Zhannat Balmagambetova - d. philol. n., professor of the Department of Russian language and literature named after G. A. Meiramov, Academician E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Кеңістік пен уақыт - қоғамдағы адам болмысының атрибуттық сипаты. Қабылдау ең алдымен субъектінің танымдық, практикалық, эмоционалдық қызметі ретінде дүниетанымға ықпал етеді. Ұлттық әдебиеттану ғылымында мекеншақ категориясы зерттеу нысанына алынып келеді. Мұның себебі мекеншақ әдеби туындыдағы сюжет, композиция, автор мен кейіпкерлер секілді басты ұғымдармен тікелей байланысты. Сонымен бірге әдебиеттің тарихи, көркемдік сипатын айқындауға да бұл ұғымдардың қатысы бар. Қаламгер сюжет жүйесін, кейіпкерлер әрекетін суреттеген кезде белгілі бір кеңістік пен уақытты меже етеді. Әрі ол тек астрономиялық түсініктің аясында ғана емес, дәуір, тарих, тұрмыстық, психологиялық, көркемдік жағынан кешенді алынады. Осы ретте мәтіннің ішкі және сыртқы құрылымын қатар алу қажет. Мәтін кешенді ұғым ретінде лингвистикалық, стилистикалық, филологиялық талдауды қамтитыны белгілі. Мәтіндік функция күрделі әрі көп компонентті психологиялық-интеллектуалдық қарым-қатынасты да айқындайды. Мақалада уақыт пен кеңістіктің кешенді сипаты талданып, көркем туындыдан алынған мысалдар арқылы дәйектеледі.

Кілт сөздер: мекеншақ, жүйе, мәдениеттану, психология, контекст.

Кіріспе. Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем мәтінге қатысты проблема әр қырынан зерттеу нысанына алынып отыр. Оның да өзіндік заңдылығы бар. Мәтін – филологиялық талдаудың негізгі нысаны. Мәтіннің ішкі және сыртқы құрылымы болады. Мәтін кешенді ұғым ретінде лингвистикалық, стилистикалық, филологиялық талдау түрлерін біріктіреді. Мәтін – мәдени құбылыс. Мәтінді филологиялық тұрғыда талдау – әдеби және әлеуметтік-тарихи контекст аясында жүзеге асады. Мәтін құрылымында автор, оқырман, бейнеленетін шынайылық пен тілдік жүйе болады. Мәтіндік функция – күрделі әрі көп компонентті психологиялық-интеллектуалдық қарым-қатынасты көрсетеді.

Филология ғылымы көркем шығарманың табиғатын терең тану үстінде ондағы көптеген категориялардың мән-маңызын саралайды. Соңғы кездері уақыт-кеңістік ұғымының көркемдік сипаты талдау нысанына алынып отыр. Көркем мәтін тұтас құрылымдық жүйе бола отырып, өзінің әлеуметтік, тарихи, эстетикалық сипатын аңдатып отырады. Осы ретте, туындының сюжеті, құрылымы, кейіпкерлер жүйесі, стилі – қаламгердің дүниетанымын, ой-қиялын көрсетеді. Қаламгер өзі нысан еткен тақырыпты неғұрлым толық, жан-жақты ашуға ұмтылады. Суреткер оқиғалар жүйесін, кейіпкерлер әрекетін суреттеген кезде белгілі бір кеңістік пен уақытты меже етеді. Әрі ол тек астрономиялық түсініктің аясында ғана емес, дәуір, тарих, тұрмыстық, психологиялық, көркемдік жағынан кешенді алынады. Сол сияқты автордың көркем дүниесі оқырманға да қатысты алынады. Яғни көркем туындыны оқырманның қабылдау уақыты мен кеңістігі де орнығуы тиіс.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Кеңістік пен уақыт - қоғамдағы адам болмысының атрибуттық сипаты. Қабылдау ең алдымен дүниетанымға ықпал етеді. Ол – субъектінің танымдық, практикалық, эмоционалдық қызметі. Қабылдаудың нейрофизиологиялық сипаты И.П. Павлов, И.М. Сеченов, Б.Г. Ананьев, А. Гелен, Я. Дембовский, К. Лоренц, Р. Шовен секілді физиолог ғалымдар; қабылдаудың экологиялық-психологиялық теориясы этнограф ғалымдар В. Штерн, М. Мид, К. Леви-Стросс, Б. Малиновский; психоаналитиктер З. Фрейд, К. Юнг, К. Абрахам, О. Ранк; кеңес дәуірінің психологтары С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, С.А. Лури, Ш. Надарашвили; философтар Г. Буркхардт, М. Шелер, Дж. Брунер, Г. Гельмгольц еңбектерінде көрініс берді. Экологтар қабылдау процесіндегі бастысы қабылдау механизмі емес, қоршаған ортаның реакциясы мен адамның қабылдаудағы өзіндік болмысы, ішкі сенімі екендігін айтады. Психологтар қабылдауды биологиялық, әлеуметтік салаға тәуелсіз индивидтің жеке қабылдауындағы құрылым дейді. Дәстүрлі философиялық концепция қабылдау процесін адам санасындағы қоршаған ортаның шынайылық актісі дегенге саяды.

Кеңістік пен уақытты қабылдауды талдаудың мәдениеттанушылық әдісі мәдениеттегі адам тұрмысының субъектілі категориясы ретіндегі тұжырым орыстың христиандық ойшылдарының еңбектерінде орын алды. Н.А. Бердяев, П.А. Флоренский, Н. Грот, К.Э. Циалковский, Н.Ф. Федоров адамның өмір сүруін болашақта кеңістік пен уақыт шегіне қатыссыз тұрғыда көрсетеді. Олардың пікірінше кеңістік-уақыт шегін игеру сананың қызметімен байланысты. Мәдениеттің қолданбалы аксиологиясында бірнеше зерттеушілер кеңістік пен уақыт ұғымын мәдениет аясында жүйелеп, құрылымын бекітуге тырысады да, сол арқылы қабылдаудың құндылық негізін бөліп алуға ұмтылады. Олардың арасында М.Б. Абсалямов, А.И. Мартынов, Д.С. Раевскийлер бар. Олардың еңбектерінде қабылдау процесі кезіндегі кеңістік пен уақыттың мәні, оның әрбір мәдени-тарихи дәуірдегі құндылығын анықтаудың мәдениеттанушылық маңызы айқындалады. Кеңістік пен уақытты қабылдаудың мәдениеттанушылық тәсілі екі бағытта қарастырылады: 1) мәдениеттегі кеңістік пен уақытты қабылдау; 2) мәдениеттің кеңістік пен уақытты қабылдауы. Мәдениеттанушылық тәсілдің бірінші бағыты 1) әр түрлі мәдениеттегі кеңістік пен уақытты қабылдаудың сипатын; 2) бейнелер жүйесі (философия, өнер, дін, әдебиет және тағы басқа) ретіндегі мәдени құбылыстардың қатарында кеңістік пен уақытты қабылдау ерекшелігін қарастырады. Осы ретте, орыс әдебиеті мен ұлттық әдебиеттануда да мекеншак (хронотоп) ұғымы теориялық тұрғыда (Т.Есембеков, Б.Майтанов, А.Темирболат) негізделі бастады.

Бақылау мен талқылау. Әлемді, қоршаған кеңістікті бейнелеудегі негізгі форма – уақыт пен кеңістік. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістіктің шартты болатыны белгілі. Өнердің басқа түріне қарағанда әдебиет мекеншак проблемасына еркін қарайды. Мәселен, әдеби туынды бір мезетте әр жерде өтіп жатқан оқиғаны бере алады. Ол үшін баяндау формуласын жұмсаса болғаны. Яғни негізгі сюжеттің аясында баяншы (автор) тап сол уақытта өзге кеңістікте өтіп жатқан оқиғаны қатар бейнелей алады. Кейде ілгеріде өткен оқиғалар еске

алу тұрғысында шегініс арқылы баяндалып жатады. «Мекеншак» ұғымының мағынасы да осылайша өзгеріске ұшырайды. Тіпті әдебиет зерттеушілерінің өзі де мекеншактың әдебиеттануға соншалықты кірігіп кететінін аңғарған. Орыс зерттеушісі М. Бахтин «хронотоптың» мәнін «әдебиеттің пішіндік-мазмұндық категориясы» [1,15 б.] ретінде енгізді де осы мағына өткен ғасырдың 70-жылдарында тұрақталып қалды. Он жылдан соң кеңістік пен уақыт категориясы нақты уақыт-кеңістік қатынасының жалпы ғылыми тұрғыда игерілу аспектісі ретінде үлкен қызығушылық тудырды. Әдеби туындыларда ұлттың, халықтың келбеті, тұрмыс-тіршілігі, көзқарасы суреттеліп, олардың әрқайсысына тән мәдени ортасы, этнографиялық ерекшеліктері, қарым-қатынастары көрінеді. Бұл арқылы елдің мәдени-рухани дамуы, ой-парасаты байқалады. Адамзатты ежелден-ақ әлемдік кеңістіктегі – ғарыш, әрекет, болмыс, сана, өмір, өлім, от, кездейсоқтық, өң мен түс, елес, ізгілік, зұлымдық, қорқыныш секілді онтологиялық ұғымдар толғандырған. Осы құбылыстардың сырын адам табиғаттан, мифтен, жаратылыс құбылыстарынан, өздерінің ішкі әлемінен іздеді. Міне, мұндай мәңгілік түсініктерді адам баласының игеруі өнер туындыларында бейнеленді. Көркем шарттылықтың ерекшелігіне орай әдебиеттегі уақыт пен кеңістікті абстрактілі және нақтылы деп бөлуге болады. Абстрактілі уақыт/кеңістікті жалпылық тұрғысында қабылдауға болады (барлығында және ешқайда, әрқашан және ешқашан). Ол белгілі бір мәнді сипат иеленбейді, сондықтан ол кейіпкердің сипаты мен мінез-құлқына айтарлықтай ықпал етпейді, тартыстың мәніне, кейіпкердің эмоционалдық реңкіне әсер етпейді, автордың белсенді ой-тұжырымына жатпайды [2, 25 б.]. Жалпылық мәндегі кеңістік классицизм драматургиясына, притча, мысал, фентэзи мен ғылыми фантастикада басым. Абстрактілі уақыт пен кеңістік жаһанды жалпылау, символдау, әмбебап түрде жеткізу формасы ретінде пайдаланылады. Бұл мәселен, мысал жанрына тән. Бәрімізге белгілі «Шегіртке мен құмырсқа», «Бидай мен қаңбақ», «Аққу, шортан һәм шаян» және тағы басқа мысалдарда нақты уақыт пен кеңістік керісінше бейнеленген әлемді тек қандай да бір топографиялық реалийге теліп қана қоймайды оның бейнеленуіне белсенді түрде ықпал етеді [3]. Мысалда бір-біріне қарама-қарсы құбылыстар, бейнелер сипатталып, соңында жақсылық пен жамандықты ажырататын, адамға ғибрат беретін түйін болады. Осы шағын жанрда кереғар оқиғалар бір уақытта, бір кеңістікте өтеді. Тіпті аққу, шортан және шаянның әрекеті де бір кеңістікке телінген. Ал, бұл тіршілік иелері үш кеңістікте (аққу көкте, шортан суда, шаян жерде) өмір сүреді. Үшеуінің болмысы да үш түрлі. Сондықтан да олардың ымыраға келуі, ортақ іске бірдей жұмылуы мүмкін емес.

Көркем әдебиеттегі мекеншактың түрлері мен формаларын ажырату үшін автор мен кейіпкердің қарым-қатынасының сипатын, олар арқылы көрінетін шындықты айқындау керек. Сөз өнерінде уақытты түрліше қабылдаудың қарама-қайшылықты сипатының болуы мүмкін. Яғни «объективті» уақыт «субъективті-бастан өткерген» уақыттан өзгеше болады. Мұндай қарама-қайшылық аңыз-ертегілердегі уақытша өлім, түс көру немесе басқадай тұрмыстық қалыпты жағдайдан тыс мезетте көрінеді. Мұнда субъектілі-иллюзиялы уақыт ақиқаттың ашылуына себеп болады. Субъектілі уақыттың

екінші түрі – мүлдем басқа ырғақта және сыртқы оқиғаның басқа уақыттағы мазмұны өтетін кездегі «сана ағымы» уақыты. Қалыпты (өмірбаяндық) уақытта кейіпкердің өмірі әсіресе, шытырманды (авантюралық) оқиғалы романдарда ерекше «сынақ уақытына» (время испытаний) қарама-қайшы болады. Мәселен, әлем әдебиетінде Дюманың элеуметтік-қылмыстық романдарын (граф Монте-Кристонның өзге «бөгде» өмірі), Бальзақтың «Шегірен былғары» шытырманды - философиялық романын атауға болады. Бұл шығармаларда кейіпкерлердің (адамдардың) әдепкі өміріне дағдарысты кезең болмысы қарама-қайшы қойылады. Адам бойындағы мұндай дағдарысты кезең салдарынан оның қай кеңістікте (нақты немесе ойдан шығарылған) болғаны ажыратылмай араласып кететіні, нақтылық пен ойдан шығарылған, қиялдағы әрекеттердің бір кеңістікте өтіп жататыны көркем туындыларда кездеседі. Оған дәлел ретінде бүгінгі модернистік прозадағы сюжет құру ерекшелігін алуға болады. Қаламгер Т. Әбдіктің «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Парасат майданы» туындыларында нақты әрекеттен гөрі адам санасында жүріп жатқан құбылыстарға көбірек мән беріледі. Мұндағы кейіпкерлер кейде қалыпты тұрмыс-тіршіліктің ортасында жүрсе де, беймәлім бір құбылыстардың ықпалында болады. Өздерінің мінезін, әрекеттерін де өзге адамның әрекетіне балап, кейде өң мен түстің, ақиқат пен елестің ортасына ғұмыр кешеді [4, 36 б.].

Өнер туындысының құрылымы автордың идеясымен, көзқарасымен бірлікте қарастырылады. Автордың көзқарасы мәселесі бірқатар проблеманы тоғыстырады. Жалпы алғанда көзқарас ұғымы өнердің барлық түріне тән. Көркем туындыдағы автордың ұстанымы (көзқарасы) шығарманың болмыс-бітімін айқындайды. Автор – шығарманы жасаушы. Ендеше, туындының тақырыбынан бастап, соңына дейін көркем туындының құрылымын ұйымдастыру автордың күзіретінде. Бұл тұста авторға қатысты мәселені де айқындап алу керек.

Қазіргі әдебиеттануда «баяншы», «әңгімеші», «автор», «кейіпкер» мәселесі қатар алынып, зерттелуде. Бұл ретте, аталған ұғымдардың мәні көркем мәтіннің аясында анықталады. Әдебиеттің нысаны – адам, пәні – өмір болса, автор – өмірдегі адамның тіршілігін, қасиет-құндылықтарын көркем шығармаға айналдырады. Көркем туынды автор мен қабылдаушының байланысын, қарым-қатынасын қалыптастырады. Бұл ретте шығармашылық иесінің дербес ерекшелігі де айқындалады. Мәселен, қаламгер Ә. Кекілбаевтың көркем балладаларының философиялық та, психологиялық та сипаттары тең түсіп жатады. Оны туындысының басынан-ақ байқай аламыз. «Күз таңының сұйқылт суық нұры шатырдың ішіне енді-енді жайыла бастағанда ол ұйқысынан оянды. Бүгінде таңертең төсектен тұрғанда таңдайынан дәмі кетпей тамсанып отыратын баяғы балқаймақ ұйқы жоғалған. Жан-жағындағы сатыр-сұтыр ат дүсірін де естімей, ердің басына қамшыңды тіреп, маңдайыңды соған қойып, сәл мызғысаң, көңілің бүрлеп сала беретін қунақылық та ұмыт болыпты [5,61 б.]. Шығарма неғұрлым шағын болған сайын ондағы оқиғаның өту әрекеті де жылдам болады.

Жазушы бір тәулік немесе бірнеше сағат ішіндегі оқиғаны беру арқылы сюжет құрайды. Сюжетте нақты таңғы кездегі ұйқыдан оянған адамның әрекеті

(бүгінде) беріліп тұрғанмен, әмірші алыста қалған өмір елесін де (баяғыда) еске түсіріп үлгереді. Көңіл-күйі ортайып отырған кейіпкер ұйқыдан тұрысымен, өзінің саусақтарынан бастап, айналасындағы дүниенің бүтіндігін тексеріп отырады. Ондағысы өзінің де аман-сау екендігіне көзін жеткізуі, тағы бір таңды аман-сау қарсы алуы. Алайда, кейіпкердің көңілін күпті ететін, үрейге де бой алдырып, алағызып отыратын сәті көп. Әмірші ең бірінші асыл жүзіктер тізілген он саусағын түгендеп шығады. Бұл жүзіктердің әміршінің саусағына киірудің өз тарихы бар. Осы таңғы мезетте әмірші саусағындағы жүзіктердің салалап, көз алдына өткізе отырып, әрқайсысының тарихын жадынан өткеріп шығады. Автор кейіпкерінің бір мезеттегі көңіл-күйі арқылы ғұмыр бойғы әрекетінен, мінезінен хабар береді. Көркем шығарманың табиғаты әр қилы болады. Бұл ретте автор қолданатын тәсілдің ерекшелігі де айқын байқалады. Зерттеуші Б. Успенский өзінің ертеректе шыққан «Поэтика композиции» зерттеуінде: «Шығарма құрылымындағы баяншының ұстанымы кейде бір кейіпкерден екіншісіне, бір детальдан басқасына сырғып отырады. Осы арқылы оқырманға осы жекелеген суреттеулердің басын құрап, өзінше ой топшылауға мүмкіндік береді», - дейді [6, 104-105 б.]. Біз бұл суреттеуді қаламгер Ә. Кекілбаевтың шығармаларынан да көреміз. Автор «Ханша-Дария хикаясының» бірінші-екінші бөлімінде он жеті жылдың ішінде өткен оқиғаны тізбелеп суреттеп өтеді. Олардың бастысы – жаугершілік тарихы, қолға түскен тұтқындардың бейнесі, аңға шығу сапары, түс көру, таңның атуы. Осы эпизодтық түрдегі баяндаулар негізінен оқиғаларды суреттеп, шолып айтуға құрылады да, оқырман одан кейін болатын басты сюжетті күтіп отырады.

Нәтижелер. Әдеби туындыда автордан басқа қатысушылардың ойлары мен әрекеттері беріледі. Яғни өзге адамның ойы мен әрекеті шығармаға өзек болады. Көркем мәтіндегі сюжет тек автордың атынан баяндала бермей, өзге ойдың иесі – кейіпкердің де атынан беріледі. Яғни баяндаудың бірінші жағы кейіпкердің субъектілі болмысын тереңдете түседі. Сол арқылы оқырман кейіпкердің ішкі ойына ене алады. Осы көркем мәтіндегі фикционалдылық (бірінші жақтағы баяндау) мәтін құрылымындағы кейіпкердің болмысын, ішкі ой-толғанысын ашады. Сол арқылы оқырман да кейіпкерді терең танып, кейде өзі де сол кейіпкерге еліктеп, өз әлемін қалдырып, басқа адамның кейпін, мінезін қабылдап та кетуі мүмкін. Бұл құбылыстың екі жағы бар. Оқырман кейіпкердің басынан кешкен ахуалын тани отырып, өз болмысын, мінез қалпын өзгертіп те жібере алады. Яғни басқа адамның (кейіпкердің) субъектілік болмысы өзгеге әсер етуі арқылы объективтенеді. Осыдан келіп көркем шығарманың ішкі ерекшеліктері туындайды. «Ханша-Дария хикаясында» Шыңғысханның жаушылық әрекетінің мынадай бір көрінісі суреттеледі: «Шыңғысхан онша күш шашпай, шаһарды шыр айнала қоршап жатып алды. Таңғұттардың тас қамалының сыртынан қатар-қатар шатырлар, киіз үйлер тігілді. Тас шаһардың тап іргесіне улыған-шулыған көп ауыл кеп қонды. Шыңғысхан таңғұттарды әбден арам қатырғанша, осы арада тапжылмай отыра беруге бел буды. Шаһарға ұрыс салмады. Осы бір мылқау егес жылға ұласты» [5, 54]. Бұл тұста автор бас кейіпкердің жеке бас сипатының тұтас елдің тағдырына тигізген әрекетін көрсетеді. Әміршінің жыл бойы егескен елді

судан-астан тұралатып, бір шаһарды жойып жіберуі арқылы тарихи оқиғаның мәнін тиянақтап отырады. Тарихи оқиғалар елдің, халықтың тағдырын тұтастай қамтығанымен, онда жекелеген тұлғалардың бейнесі даралай көрінеді. Автор Шыңғысханның әрекеті арқылы қалың әскердің, қарсы жақтың болмысын да ашып отырады. Баяндау тәсілі – көркем шығарманың композициялық құрылымына ықпал етеді. Баяндаудың ерекшелігі көркем шығармадағы автордың да, кейіпкердің де, суреттелетін оқиғаның да ерекшелігін ашады. Осы тұста шығарма кеңістігінен тыс баяндау сипаты көркем мәтінде жиі кездесетінін байқаймыз. Мәселен, қаламгер Ә. Кекілбаев тарихи оқиғаның өтуін Ханша-Дария желісімен өрбіте отырып, Шыңғысханның тарихына қатысты үзік оқиғаны баяндайды. Осындағы оқиғалардың бірқатары туындыдағы негізгі сюжетті толықтырып тұр. Мәселен, шығармада түс көру эпизоды бірнеше рет қайталанады. Түстегі үзік оқиғалар әміршінің басынан өткен әлдебір оқиғаны қайта есіне түсіртіп, әр түрлі көңіл-күй тудырады. Түс әміршінің басынан өткен жағдайларға баға беріп, қайта ой елегінен өткізуіне мүмкіндік береді. Сол арқылы сюжет аясы кеңейіп отырады.

Автордың ұстанымы кейіпкердің функциясын түрлендіруге ықпал етеді. Себебі автор сюжет таңдаған кезде, шығарманың ерекшелігін ашып, туындының идеясын тереңдететін оқиғаларға мән береді. Қаламгер Ә. Кекілбаевтің тағы бір балладасы «Күй» деп аталады. Әдебиет тарихында көркем шығармаға өзек болатын тақырыптардың біршамасы аспан денелеріне, жаратылыс құбылыстарына, сол сияқты өнер түрлеріне арналады. Солардың ішінде жиі қолданылатыны - күй тақырыбы. Әдебиет те сөз өнері болатын болса, музыкалық шығармалардың әннің, күйдің, бидің көркем шығармаға өзек болуы заңдылық. Өнер тақырыбы әдеби туындының көркемдік сипатын тереңдетеді. Театрда «үнсіз сахна» деген ұғым бар. Бұл әдеби шығармадан да алыс емес. Бұл кезде баяншының қызметі әлсірейді. Себебі үнсіз сахнадағы әрекет баяншыға қол жетімді емес. Кейде осы сөзбен айтылатын баяндауды ірке тұрып, оның орнын әуен (күй) басады.

Автор күйдің тартылуын былайша сипаттайды: «Әуелі жасқаншақтап шыққан жаңа күй бірте-бірте ширығып, серпіліп, көшеленіп келеді. Көмейіне кептелген ыза-реніш те, мұң-нала да былай ығысып, бір кейуана саз төгілді. Құсаға тұншыққан қапалы жүрекке басу айтқан көсем атаның көкірегінен шыққан сөздей ақылды да аялы саз» [5, 118 б.]. Осы кездегі күйдің сипаты көптеп айтылатын сөздің, кемерінен асып төгілетін көңіл-күйдің орнына жұмсалып тұр. Көркем туындыдағы уақыт қатынасы әр түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Яғни автор қолданатын уақыт категориясының болмысы әр қилы тәсілдермен беріледі. Мәселен, күйге қатысты үзіндіде күйдің орындалуы ұзаққа созылған адам басындағы тағдыр-талайынан хабар беріп отыр.

Қорытынды. Көркем шығармадағы мекеншақ онда бейнеленетін заттар мен құбылыстардың жағдайын, ретін, болмысын ашады. Сондықтан да кеңістік пен уақыт кіріге жұмсалады. Яғни уақыттың белгілері кеңістікте айқындалса, ал кеңістік уақыт арқылы түсініліп, өлшенеді. Бұл екі ұғым туындыларда әр түрлі дәуірдің, қоғамның, адамдардың ерекшеліктері арқылы ашылады. Әдебиеттану ғылымында уақыт пен кеңістік қатынасының көркемдік болмысын

талдау аса мәнді. Белгілі бір дәрежеде ол сөз өнерінің маңызды сипатын да ашады. Себебі, өнерді біз тікелей ғана қабылдай бермейміз. Оны көріп, оқи отыра, оны қабылдаудың, елестетудің әр түрлі тәсілдері (ишаралау, меңзеу, реминисценция, метафоралық жүйе, метафизика) де жүзеге асады. Бүгінгі әдебиет, көркем мәтін құрылымы, кейіпкер тұлғасы - тек филологиялық ұғымдар ғана емес, жалпы гуманитарлық ғылым саласының кешенді қарастыратын ортақ категориясы. Бүгінгі суреткер тек сөз өнері қырларын меңгерген қаламгер ғана емес, қоғамдық, жаһандық құбылыстарды саралап, зерделей алатын философ, психолог, мәдениеттанушы, әрі әлеуметтанушы болуы тиіс. Сонда ғана барша адамзатқа тән әдеби-мәдени құндылықтардың иесіне айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1996. – 320 б.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. 6-е издание. – М.: Академия, 2013. – 432 с.
4. Әбдік Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2012. – 352 б.
5. Кекілбаев Ә. Ханша-Дария хикаясы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
6. Успенский Б. Поэтика композиции. Санкт-Петербург: Азбука, 2000. – 347 с.

Қ.М. Байтанасова

ЕНУ им. Л.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

КОНЦЕПЦИЯ ХРОНОТОПА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. Пространство и время – характерные черты человеческой природы в обществе. Восприятие, прежде всего, влияет на мировоззрение как познавательную, практическую и эмоциональную деятельность субъекта. В отечественном литературоведении объектом исследования является категория хронотопа. Причина этого в том, что хронотоп напрямую связан с основными понятиями литературного произведения, такими как сюжет, композиция, автор и персонажи. В то же время эти понятия связаны с определением историко-художественной природы литературы. Писатель разграничивает определенное пространство и время при описании сюжетной системы, действий персонажей. И это воспринимается не только в контексте астрономических представлений, но и комплексно в контексте эпох, истории, повседневности, психологии, искусства. В этом случае необходимо рассмотреть как внутреннюю, так и внешнюю структуру текста. Известно, что текст как сложное понятие включает лингвистический, стилистический, филологический анализ. Функция текста также определяет сложные и поликомпонентные психолого-интеллектуальные отношения. В статье анализируется комплексная природа времени и пространства в примерах из художественного произведения.

Ключевые слова: хронотоп, система, культурология, контекст, психология.

К.М. Baitanasova

ENU named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

THE CONCEPT OF CHRONOTOPE IN LITERATURE STUDIES

Annotation. Space and time are characteristic features of human nature in society. Perception, first of all, affects the worldview as a cognitive, practical and emotional activity of the

subject. In Kazakh literature criticism, the object of research is the category of chronotope. The reason for this is that the chronotope is directly related to the basic concepts of a literary work, such as plot, composition, author, and characters. At the same time, these concepts are associated with the definition of the historical and artistic nature of literature. The writer distinguishes between a certain space and time when describing the plot system, the actions of the characters. And this is perceived not only in the context of astronomical concepts, but also comprehensively in the context of eras, history, everyday life, psychology and art. The article analyzes the complex nature of time and space.

Key words: *chronotope, system, cultural studies, context, psychology*

REFERENCES

1. Bahtin M. Aesthetics of word creativity. – M.: Progress, 1978.-325 p.
2. Baitursynov A. Works. – Almaty: Writer, 1996. – 320 p.
3. Halizev V.E. Theory literature. 6-edition. – M.: Akademy, 2013. – 332 p.
4. Abdyk T. Right hand. Stories and short stories. – Almaty: Atamyra, 2012. – 352 p.
5. Kekilbaev A. The story of Princess Darya. – Almaty: Atamura, 2003.- 320 p.
6. Uspensky B. Poetics of composition. – St.Peterburg: Alphabet, 2000. – 347 p. space.

Автор жайлы мәлімет:

Байтанасова Карлыгаш Медетовна – кандидат филологических наук, и.о. профессора казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Baytanasova Karlygash Medetovna – candidate of Philology, Acting Professor of Kazakh Literature, Eurasian National University named after L. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ж.Е.Балтоғаева
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
E-mail: zhaili_1965@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРМӘНДІК КӨРКЕМ ОЙДЫҢ (ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМНІҢ) ҚАЛЫПТАСУЫ

Андатпа. Мақала қазақ әдебиетінің табиғи (ресурстар негізінде) қалыптанған сипатын дәуірлей отырып, ежелден қалыптасқан халықтық шығармашылық бойындағы болмыс мәні, өмір сүру философиясы туралы сіңісті ой-толғамдарының әдебиеттану ғылымындағы экзистенциализммен сәйкестігін зерделейді.

Түп тамырын түркіге ортақ ежелгі дәуір әдебиетінен өрбітетін қазақ әдебиетіндегі тіршіліктің бітетіні, жарық сәуленің сөнетіні туралы өмірмәндік философиялық сарынның бастау арнасы да әрі де жатыр.

Бүгінгі тіршіліктің мәнін зерттейтін философиялық ағымның идеясынан туындаған әдебиеттану ғылымының басты бағыттарының бірі – экзистенциализм болып табылады. Осы жалпы адамзат жаратылысына тән құбылыстың дүниелік мәнін қазақ философиясы да түбегейлі зерттеп, осы құбылыстың көркем әдебиеттегі көрінісімен байланыста қарастырды.

Сонымен әр ел әдебиетінің тарихынан танылар сарындар – оның ғасырлық кезеңдерінен үзілмей жалғасып келе жатқан поэтикалық әуенінің көрінісі десек, қазақ әдебиетінің шетел әдебиеті ағымдарымен ұғымдық ұқсастығы, табиғаты және әлемі бөлек екі түрлі руханияттың әдеби сәйкестігі деп қаралуы керек.

Түйін сөздер: экзистенциализм, философия, әдебиет, поэтика, әдебиеттану, ғылым, идея, форма, мотив.

Кіріспе. Ұлттық әдебиетіміздің бүгінгі келбетінің негізі – халықтық дүниетанымда және ежелгі дәуір әдебиетінің тарихында жатыр. Әлбетте, әдебиетіміздің пайда болуы және қалыптасуы алдымен ұлт тарихының ұлы себептерімен тығыз байланысты. Ғасырлық ой – толғамдармен жетіліп, толыққан қазақ поэзиясының түп тамыры көне замандардан тартылған. Осындай ежелгі тарихы бар ұлт әдебиетін бүгінгі қазақ әдебиеттанушыларының жаңаша көзқараспен талдауы, ғылым саласында ізденістің жаңа көздерін ашты. Бұл – үлкен жетістік. Әрине, өз әдебиетінің тарихын білуде әр ұлт үшін ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі құбылысты ғылыми тұрғыдан жан – жақты талдап, қыр – сырын, жеке сипатын айыра танудың рухани әсері мол екені сөзсіз. Себебі, өзінің әдебиеттану ғылымын кәсіби тұрғыдан дамыта алған халық қана, сөз өнерінің ұлттық келбетін ғылыми түрде бағдарлай алмақ.

Мақала әдебиеттану ғылымы мәселелерінің қазіргі қазақ әдебиетіндегі зерттелу бағыттары негізінде жазылды. Осы мақсатта қазақ сөз өнерінің ұлттық сипаты туралы зерттейді. Соның ішінде қазіргі экзистенциализмге рухы жағынан жақындау келетін ұлт руханияты ұғымындағы «өмір сүру философиясының» өзіндік табиғаты, пайда болу мен қалыптасу жолдарын қарастыру, ұлт әдебиетіндегі өмірдің мәні туралы поэтикалық жолдардың, философиялық ойлардың негізгі арналарын зерделеу болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада салыстырмалы, жинақтау, талдау, денотативті әдістер қолданылды.

Әлемдік әдебиетте танылып өзіндік бағытын айқындаған ағымдар, кеңес тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымында саяси цензура әсерінен ашық жазылып, талданбады. Бүгінгі күні жаңаша қаралып ұлттық әдебиетіміздің бойында болған көріністер әлем әдебиетіндегі әдіс-тәсілдермен байланыстырыла және салыстырыла қарастырылуда. Сонымен бірге, өзіндік жасалу және даму жолдарын сақтай отырып пайымдалады.

Қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінгі жетістігі мен даму дәрежесінің кәсіптік деңгейі жоғары. Әйтседе, әу, баста Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышымен» бастау алып, кейіннен, заман ағымымен назардан тыс қалған үлкен мәселе бар, ол бүгінде ішінара айтылып жүрген – сөз өнерінің ұлттық сипаты туралы зерттеу. Ғалымның айтуынша, «біздің көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрі – не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе... Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселердің бәрі табиғат дүниесі болады, адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі – өнер дүниесі болады. Ал, өнердің өзі «тіршілік үшін жасалатын тірнек өнері және көркемшілік үшін жасалған көрнек өнері» [1,137 б.] – деп бөлінеді.

Зерттеуші көрнек өнерінің өзін былайша бес тарауға саралайды: сәулет өнері, сымбат өнері, кескін өнері, әуез өнері және сөз өнері қазақша асыл сөз. Осылайша негізгі нысанына (объектісіне) сатылап келе жатқан автор: «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады, «өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар – мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама – шарқынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән – күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіретпен көрсетуге, танытуға болады» [1,138 б.]– дей келіп, одан әрі әдебиеттану ғылымының салаларын жіктеп, өз қолданысқа енгізген кейбір ұғым атауларына анықтама беріп түсіндіреді, яки, автор өзінің төл терминдерін қолданады. Ұлттық әдебиет теориясының негізін жасаушы, ғалым А.Байтұрсынов осы белгілі «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде өзінің эстетикалық принциптерге негізделген ойларын (түсіндіруде), яки жүзеге асыруда, сөз өнері құралдарын (терминдерді) тіліміздің ерекшелігіне, оның құбылыстарын қазақ халқының психологиялық ерекшелігіне қарай егжей-тегжейлі зерттей түсіндірген. Сонымен, ғалым сөз өнері табиғатын тануда халықтық әдебиетті, яғни салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық этнография, ұлттық мәдениет, аңыз, эпос, тарихи жырларды негізге алады. Ол табиғат құбылыстарын таңбалауда әлемдік немесе орыстан енген атауларға балама іздемей ұлттық сипат салып төл атау берген. Қазақ философтары Ә.Нысанбаев пен Ғ.Есімов пікірлеріне жүгінетін болсақ, онда былай деп келтіріледі: «қандай биік әрі терең философиялық жүйе болмасын, ол өмір, тұрмыс болмысынан алшақ кете алмайды. Миллиондаған адамдардың күнделікті тұрмысында қандай сана қызмет етуде. Әр адамның өмір, өлім туралы түсінігі бар, өмір сүруге, әрекет етудегі ынтасы бар, ал сонда ол бұл

қоғамның шытырман қойыртпаққа толы қайшылықтың, толып жатқан саяси, идеологиялық қағидаларын қалай ұғынып, қалайша шешіп өмір сүрмек? Сондықтан бүгінде философия нақтылы адам қажеттілігіне айналуы керек. Ол үшін философия өмірге жақындап, адам үшін қызмет етуі қажет. Байқап отырсақ қазақ дүниетанымы осы мәнде қалыптасқан.

Қазақ философиясы – «өмір сүру философиясы», яғни рухы жағынан қазіргі экзистенциализмге жақындау. Халықтың «жалған өмір» туралы түсінігі тек діни бойкүйездікке құрылмаған, ол белсенді әрекетті де жоққа шығармайды. Қазақ түстік ғұмырың болса, кештік мал жина» [2, 3 б.] – дейді.

Міне, осы тұрғыдан келетін болсақ, адам санасында сомдалып барып сөз өнерінде бейнеленетін табиғат, жаратылыс құбылыстары туралы айтылар ойды астарлап, мәнерлеп, меңзеп жеткізуге жұмсалады. Олар көбіне адам жанының жай-күйін беруде психологиялық параллелизм қатарын түзеді десек, бұл да ұлттың тұрмыстық болмысына негізделері сөзсіз. Қазақ философиясы сияқты, қазақ сөз өнері де қоғамның рухани қажеттілігін өтеп, әрбір көркем туынды өмірдің өзекті мәселелеріне жауап беру үшін қызмет етеді. Бұл үшін көркем туындының жасалу жолдары, табиғаты, тақырыбы, идеясы сол ұлттың рухани әлемімен етене жақын, қоян-қолтық аралас болуы өз алдына, жазушының өз ойын көркемдеп сомдауындағы көрнекілік құралдары мән-маңызы терең, мағынасы бай, ұлт рухының сан-салалы табиғатын жан-жақты ашатындай дәл әрі нақты болуы қажет.

Әдетте, философия қоғамдық сананың өзін объект етсе, әдебиет әр дәуірдің келбеті болып табылар сөз өнерін зерттейді. Өйткені қоғамдық сана жасайтын тарихи құбылыстар ақындар шығармашылығының астарына айналып көркемдік шешім тауып жатады. Сол қоғамды бір жүйеге бағындырып реттеуші күш – саясат пен идеология адамдар санасын өз тәртібіне бағындырып белгілі бір ортаны қалыптастырады. Әр қоғамда өзін қоршаған ортаның ахуалы, халықтың жағдайы, жеке адамдардың рухани моральдық құқы, жалпы саяси-әлеуметтік жағдайы туралы философиялық ой-толғамдарын поэзияға өріп жүретін ақындары (шығармашылық тұлғалар) болады. Осы шығармашылық тұлға өзінің туған халқының тұрмыс-қалін дүние құбылыстарымен айшықтап, өмір мәндік көркем ойлармен философиялық астар салып жеткізеді. Шын мәніне келсек, қазақ философтарының қарастыратын және өздерінің пікірлеріне негіз ететін деректері әдеби шығармалар болып табылады. Яғни, қазақ дүниетанымындағы өмір сүру философиясы немесе экзистенциалдық сипат артық дәлелдеуді қажет етпейтін, айқын мысалдар арқылы да көзге көрініп тұрған дүниелер. «Әдебиет тарихы, әдеби мұра нұсқалары арқылы ұлт тарихы, халық санасының қалыптасу жолы танылады. Әдебиет – ұлттың көркемдік-эстетикалық талғам таразысы болумен қатар, халық тарихының сан қырлы, көп қатпарлы қалтарыстарын кейінгі ұрпақ санасына сақтап жеткізді. Бұл заңдылықтың дәйектілігін қазіргі заманғы, нақтылап айтқанда, XX ғасырдағы қазақ әдебиеті шығармаларының даму жолының өзінде тарихилық сипаттың әлі де болса, ерекше басым түсіп отырғандығымен түсіндіруге болар еді. Әдебиет белгілі дәрежеде ұлттық көркемдік танымның, шежірелі ұлттық тарихтың

міндетін қатар атқарып келеді» [3,17 б.]. Яғни, ұлт өмірінің летописі, рухани айнасындай – көркем сөз өнері, ел тарихымен бірге қалыптасып дамыды.

Талқылау және бақылау. Сонымен, қазақ әдебиетінің негізі – ежелгі дәуірлерден бастау алады. Мысалы, өте көне замандарда өмір сүрген түркілердің көсемі, Иранның ұлы ақыны Фирдоусидің «Шаһнама» кітабының (XI ғ.) кейіпкері болған Алып – Ер Тұңға ақыл – айласымен аты аңызға айналған, күшімен, біліктілігімен ел есінде мәңгілік қалған тарихи тұлға. «Тұран елінің батыры Алып Ер Тоңғаны ұлы шайыр өз дастанында Афрасиаб деп атаған. Көне парсы тілінде «Афрасиаб» сөзі «дүлей қара күш иесі» деген мағына береді» [4,29]. «Алып – Ер Тұңға – Иранның ұлы жазушысы Фирдоусидің «Шаһнама» кітабына кейіпкер болған. Онда Афрасияп, тұран патшасы болып суреттеледі. «Тұран» – Түр елі – түріктер елі деген сөз. Иран патшалары мен Афрасияптың соғысы Сейхун (Сырдария) – Жейхун (Әмудария) шекарасында болған. Афрасияптың аңыздағы бейнесі Қорқытқа ұқсас. Ол өмірінің ақырында адам бойынан мың есе ұзын, есік – тесігі түгел бекітілген қорған салып алып, тығылып жатыпты. Алтын мен күмістің бірі – ай, бірі – күн, екі шам орнатыпты. Қорғанның іші асыл тастардың жарқылынан күндізгідей жарық болып тұрады екен. Бірақ ажалдан құтыла алмапты. Ажал адам кейпіне еніп келіп, жанын алыпты. Афрасияп сияқты, Қорқыт ата да ажалдан қашқан. Өздері өлсе де, жасаған жақсы ісі, даналық сөздері қалды. Өлмеудің жолы сол екен» [5,7 б.]. Ежелгі түркі әдебиеті мен фольклорының алғашқы нұсқаларының бірі – Ер Тұңға туралы жоқтау, қазақтағы жоқтау айту салтының өте көне заманнан келе жатқанының дәлелі. Ғалымдардың пікірлеріне негізделер болсақ, жоқтау мәтінінің мазмұны, үлгісі қазіргі заманғы үлгіге сәйкес келеді. Жырда, әдеттегідей, «дүние опасыздығы», «жоқтаушының ішкі күйзелісі», «өлген адамға деген сағынышы» орын алған, сондай – ақ, бүкіл тіршілікті: «мағынасыз, мұңды» етіп көрсету, мысалы: «опасыз дүние қалды ма», «көңілім ішті жандырды», «қайғы тоздыртты», «жүзі запыран жаққандай сарғайды», «тағдырдың күнін тербетер», «пенденің күшін меңдетер», «пәниді жұрттан тазартар», «тауды атса көздеп кеп», «шың шатқалы қақырар», «заман түгел күйреді», «білімді жақсы сиреді», «жаман – жәутік түптеді», «ізгі бектер шетінер», «білімді батыр жүнжіді» т.б. Әйтпесе, тағдырдың ісіне пенденің шарасыздығын танытар жан азабын бейнелеген мына жолдардағы:

Тәңірім торын құрғанда,
Тұтылмай адам тұрған ба,
Кертілер алып шыңдар да,
Тағдырдың оғы қадалған.
Көңілімді қайғы жандырды,
Жазылмас жара қалдырды,
Кешегі күнге зар қылды,
Кеткенді қайдан табасың

– адамның ақыл-ойын, санасын «улаған» қайғының күші мен салмағы рух пен жігерді жаншып налытқандай қуатты жолдармен жазылған. Жырда өзіне мақсат, күш беріп отыратын басшысынан (идеалы) айырылған адам жанының «жоғалту» сезімінен үмітсіздікке ұрынып, тіршіліктен түңілу деңгейіне дейін

жеткен жай-күйі суреттеледі. Бірақ бұл ерлік жырларында патриоттық оптимистік көңіл-күй алдыңғы планға шығып, өлім мотиві айтылмайды, өкіну мен аяу сезімдері ғана эмоциялық күш алады. Яғни, бұл табиғат заңдылығы, жазмыш. Байқағанымыздай, халықтық әдебиетіміздің түпкі күре тамырының тартылар қайнар көздерінің өзінде айтар ойдың өмірмәндік (экзистенциалдық) астары болған. Адамның ішкі дүниесінде болар жан күйзелісі мен сыртқы дүние жаратылысы бір – бірінен айқын ажыратыла отырып, сол сәтте ішкі эмоция сыртқы дүниенің сипатын, мәнін өзіне бағындырады. Яғни, «шың шатқалы қақыраған» қайғылы пенденің бұл пәниден, жеке тағдырынан үміті азайып, дүние мағынасыздық сипат алады.

Сөйтіп, жырда өмірдің мәнін «жоғалту» концепциясы тұрғысынан қаралады. Және қаһарманның өмірін жырлар тұста нұрлы, қуатты бояулармен әсірелеп беріледі. Осының бәрі адамның ішкі қайғыны бастан кешірген сәттегі дүние құбылыстарын түсінуге ұмтылу әрекеттерінен туындайды. Яғни, өмір туралы өздерінің көркем ойларын сомдайды.

Дәуіріне сай дамыған мәдениеті, төл жазуы болған ілкі орта ғасырлардың өзінде мәңгі өлмес мұралар жасалды. «Қазақ әдебиетінің он томдық тарихында» (2006ж.) былай деп беріледі: «Бізге жеткен авторлық поэзияның ең ертедегі үлгісі – «Ұлы жыршы» атанған Кетбұға (ХҮ) жырларының үзінділері. Олардың өмірбаяндары мен шығармашылықтары туралы деректер өте жұтаң және негізінен аңыз күйінде жеткен. Мазмұны мен жанры жағынан әр түрлі мәтіндер сол дәуірдегі Алтын Орда қоғамының көркемдік шығармашылығында ақындар мен жыраулар басым болғанын дәлелдейді. Осындай жырдың бірі – Шыңғыс хан заманында өмір сүрген Кетбұғаның естірту жыры. Жыр мәтінінің үзінділерін ХІІІ ғасырда араб тарихшысы Ибн әл-Асир жазып алған» [6,12 б.]. Бұнда ұлы жыршы Кетбұға ұлы билеуші Шыңғыс ханға оның үлкен ұлы Жошының қаза тапқаны туралы астарлап былайша хабарлайды:

Теңіз бастан былғанды,
Кім тұндырар, уа, ханым?!
Терек түптен жығылды,
Кім тұрғызар, уа ханым?!

Бұған Шыңғыс былай деп жауап қайтарады:

Теңіз бастан былғанса,
Тұндырар ұлым Жошы – дүр!
Терек түптен жығылса,
Тұрғызар ұлым Жошы – дүр!
Көзің жасың жүгіртер,
Көңілің тұлды болғай – ма?
Жырың көңіл өкіртер,
Жошы өлді болғай – ма?

Сонда Кетбұға былай деп жырлайды:

Сөйлемеске еркім жоқ,
Сен сөйледің, уа ханым!
Өз жарлығың – өзіңе жауап,

Ой ойладың, уа, ханым!

Шыңғыс – хан былай деп қорытады:

Құлын [ын] алғанқұландай,

Құлынымнан айырылдым!

Айырылысқан аққудай

Ер ұлымнан айырылдым.

Поэтикалық жоғары шеберлікті танытатын бұл жолдарда қайғылы оқиға тура айтылмай, астарланып, айшықталып жеткізіледі. Жырда кейіпкер қамыққан көңілдің қайғысын бейнелейтін «түптен жығылған терек», «құлынын алған құлан», «айырылысқан аққу» секілді образдармен сипатталады. Ал ұлынан айырылған адамның жай – күйі тап басылып, психологиялық параллелизм, метафоралар, эпитеттер мен теңеулер көмегімен суреттеледі. Мұнда автордың да, қайғылы қазаға ұшыраған кейіпкердің де, ішкі күйзелісі жанын шыдатпаған әкенің де көркемдік бейнелері бар. Мифтік психологизмнің элементтері де айқын көрінеді. Жырда жеке бас қайғысы дүниенің әрбір құбылыстарымен байланыстырыла күрделене бейнеленген. Адамның құлаған мұраты, асқақ арманының күйреуі – жырдың жалпы көңіл-күйін, ой-толғамын анықтап тұр.

Қорқыт образындағы өмірмәндік ізденіс. Қорқыттың ғылыми деректерге сүйенген тарихи тұлғасы: Әлкей Марғұланның деректерінен: «ескі заманның асқан данасы Қорқыт бейнесін тереңірек зерттеп, ол туралы айтылатын аңыз-әңгімелерді жарыққа шығаруға қажымай еңбек еткен ғалымдар Э.Диваев, А.Н.Самойлович, М.Әуезов, А.В.Затаевич, А.Жұбанов, Ә.Қоңыратбаев. Қорқыт туралы айтылатын аңыздар тобын, оның ішінде қазақ, қарақалпақ, түркмендер айтатын түрлерін кеңінен алып, ғылыми терең зерттеген ғалым – В.М.Жирмунский» [7,204 б.].

Дарынды ғалымымыз Ә.Марғұланның өзі жүгінген В.М.Жирмунский мақаласы тарихи деректерді, ғылыми еңбектерді, пікірлерді дәлелді түрде негізге ала отырып, халық аңызымен шебер байланыстыра білгенімен құнды. «Қорқыт ата кітабының» 1989 жылы Бакуден жарық көрген нұсқасында да тың деректер мен пікірлер берілген. Кітаптың алғысөзін жазған азербайжанның көрнекті ғалымы Х.Көрұғлы. Сондай-ақ, дәл осы азербайжан эпосының мотивімен берілген жазушы Рзаев Анар Расулұлының «Қорқыт ата» повесінде: «Қорқытқа да уәж бермей қырылысқан майдан даласында бір кезде тірі пенде қалмай, бәрі ғажайып образды тастарға айналады. Бұл оғыз тайпасынан бүгін бізге қалған өркеш-өркеш тастар ғой. Шынында да тасқа жазылған ескерткіш жырдан басқа не қалды. Кенет өзіне қазылып жатқан көр тықырынан селк еткен Қорқыт айналаға көз салады: жапырақтар өзді-өзі саулап жерге түсуде, бұтақтар сынуда, жалаңаш қалған ағаш та сола бастады, өзен тоқтады, құс ұшпады, шөптер қурады, бар тіршілік бір мезетте жоғалды. Тіпті тау бұғысы да сол қалпында қалшыып қатып қалды. Қайғы басқан Қорқыт маңдайында ақ жұлдызы бар інгеннің еріне таңылған қобызын алып жырлап кетті, өлім - у-жылан да бір сәт ұйып қалғандай, тыңдайық ендеше: О, жалған, мен жырлаған, «бүкіл дүние біздікі» деп күркіреген сол бектерім қайда кеттің? Оларды ажал

ұрлап, жер жұтты. Жалған дүние кімге опа қылған? Жер бетіндегі өмір мәңгі емес. Адам келеді, кетеді, оның түбі қайыр емес деді. Қобыз күйінен қайта тірілген табиғат, батырлар тағы да ұзақ өмірге енеді» [8,104 б.]. Бірақ бұл физикалық тіршіліктен алшақ символдық жүйеде өмір сүру. Ол оғыз ұрпақтарының бүгінгі жалғасқанының куәсі.

Ә.Марғұлан: «Қорқыт тірліктің тұрақсыз, өзгергіш түріне күйзелген. Өлу, жоғалу, тозу оның көзіне тоймайтын бір обыр дүние, азнаған көр болып көрінген. Қорқыттың бұл идеясы қазақтың бірнеше жазуларында суреттеліп отырады» [7, 204 б.]. Қазақ аңызына әлемдік биіктік беріп тұрған Қорқыттың өлім қақындағы фәлсафасы – кейіннен қазақ әдебиетінің ғасырлар бойғы тарихына мотив болып жалғасты. Әлбетте, мәңгілік немесе жоғалу туралы ой нұсқасында қоғамдық сана сипатының өзіндік ерекшелігі мен құндылығы ажыратылады. Мысалы, «опасыз дүние» қолданысында адамның алдану, шошу, қорқу сезімдері басым болса, «жалған дүние» қолданысында өмірдің өткіншілігін саналы түрде қабылдаған көңілден туындайтын шарасыздыққа салыну, мағынасыздыққа берілу, өкіну, сюжеттерінде де көптеп кездеседі. Бұл өзіміз куә болып отырғандай ғасырдан-ғасырға үзілмей жалғасып келе жатқан мәңгілік мотив. «Кейде олар сараланып, іріктеліп қалыптасқан дәстүрлі сарындар болады. Немесе шығарманың құрамындағы бір айшық жеке бөлігі сияқты келеді. Кейбір жанрда тұрақты сарындар, мотивтер ұшырасады. Кейде мотив пен тақырып ұғымын бір деп қарайды. Мотивке кейде сұлулық, ізгілік, ар, қорқыныш, махаббат, өлім секілді мәңгілік тақырыптарды жатқызады. Көптеген мотивтер мифологиямен бірге адамзат мәдениетінің рухани қазынасына келіп қосылады» [9,75б.]. Қорқыт аңызының да түйіні:

Қайда барсам қазулы қара көрім,
Құтылмақ жоқ өлімнен жетті көзім.
Өлім бар да - өмір бар, құтылмайсың,
Қайда барсаң, қазаға тұтылғайсың.
Домбырасы дыңғырлап берді кеңес,
Өмір жолы өлімнен қашу емес.
Сызылып домбырада соңғы мұңы,
Жалғасты жеті ықылымға өмір үні.
Өлмеді ол, қос ішекте күйі қалды,
Күйшілер көкейіне құйып алды.
Жақсының өзі өлсе де, сөзі өлмейді!
Артында өшпес өмір үні қалды.

(Жыр «Жас қазақ» газетінің 09.04.92 ж. нөмерінен алынды).

Нәтижелер. Сақтар мен ғұндардан кейін тарих сахнасына шығып, бүкіл дүниені дүр сілкіндірген халық – ежелгі түркілер болды. Көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары, шешендік сөздері мол, көріктеу құралдары айшықты болып келетін «Күлтегін» және «Тоныкөк» сияқты ғажайып дастандардың ғайыптан өзінен - өзі өмірге келуі мүмкін емес. Демек, бұл дастандарды жазған Йоллығтегін өзінен бұрынғы түркі поэзиясының көркем сөз дәстүрін жақсы меңгерген ақын. Ғұндар дәуірінің ауыз әдебиетінде қолданылған көріктеу құралдары, қанатты сөздер мақал-мәтелдер кейде Орхон жазба

жәдігерліктерінде қайталанып отырады. Ежелгі түркі жұртына қалың қол бастап, халқын сыртқы жаудан қорғаған дарабоз батырлары қайтыс болғанда бүкіл ел болып күңіреніп, аза тұтып, жүрек тебіренерліктей қасіретті жоқтау жырларын айтатын дәстүр болған. Бір адамның қайғысы бүкіл елдің қайғысына айналған. Сол арқылы ел қорғаудың киелі, қасиетті іс екенін күллі қауымға жария етілген. Түркі қағанатының әскери қолбасшысы Күлтегін батыр қайтыс болғанда күллі көк түркілер жұрты шексіз қайғыға батады. Ауыр қасіреттен аспан айналып жерге түскендей болады. Бүкіл ел болып аза тұтқан сәттегі жоқтау сөздерін ақын Йоллығтегін төмендегідей жыр жолдары арқылы жеткізген:

Інім Күлтегін қаза болды
Өзім қайғырдым
Көрер көзім көрместей
Білгір ақылым білместей болды...
...Қайғырғаным соншама,
Көзге ыстық жас келер,
Көңілге ауыр шер келер.
Шексіз қайғырдым,
Қатты қайғырдым...
...Күлтегін өлгенде қырық жеті жаста еді.

Қалай болған күнде де тарихта ерлік дәуірі деп аталған ғұндар заманының ауыз әдебиеті Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлар бейнесін жасауға өзіндік ықпал-әсерін тигізді.

Идеяның формамен мінсіз үйлесіміне негізделген миф пен эпостың күні осы уақытқа дейін теңдесі болмай келе жатқан сұлулығын, бүгінгі тілмен жеткізсек тек қана ұжымның яғни халықтың біртұтас алып күшімен түсіндіруге болады. Бұл үйлесім, өз орайында, халықтық (ұжымдық) ойлау қабілетінің тұтастығы арқасында өмірге келді, бұл үдерістің үстінде (процесте) сыртқы форма эпикалық ой-пікірдің мәңгі бөлігі болды, сөз әр уақытта символ болып табылды, яғни сөйлеу халықтың қиялында бірқатар жағымды бейнелер мен елестер туғызды, халық олар арқылы өзінің ұғымдарын білдірді.

Ал жалқы адам бүкіл топтың қара күшінің, оның барлық мағлұматының – бүкіл психикалық қуатының бір бөлігі болып табылады. Әртүрлі зұлым күштердің әрекетіне тап келген жеке адам ғайып болады, ал тобыр бұл жоғалуды барлық адамның жолында күтіп тұрған қаскөй күштердің көрінісіндей қабылдайды. Халық өзінің бастаушысынан немесе қара күшінің бір бөлігінен айырылып қалғанына қайғырады. Өздерін сол күштерден қорғау мақсатында қара халықтың (ұжымның) күшінің бүкіл қарсыласу қабілетін, яғни, ажалдың күшіне қарсы қою қабілетін тудырады. Сондай-ақ, кек алу табиғи тілегі пайда болады. Басшысынан айырылған қара халықты қайғы, яғни, санадан тыс күш билейді: өлгенді қайта тірілту, өз орталарында қалдыру т.б. Басшысын жоқтау үстінде халық өзінің бүкіл ақыл-ойын, әдіс-айласын, күшін және жалқыны неғұрлым қуатты ететін барлық қасиеттерін байланыстыратын жеке тұлға жасап шығарады. Осы мезеттен бастап халықтың әрбір өкілінің жеке ерлігі, ой-тұспалы бүкіл мазмұны ерекшелігімен, яғни жеке «мені», осы

ойдан сомдалған жеке адамға, немесе өлген басшының бейнесіне апарып телінген. Өйткені, ол заманда өз «менін» ұжымнан тысқары тұрған әлдеқандай бір болмыс түрінде түйсіну болмаған. Осылай бүкіл қуатты күштің жиынтығы – жаңа қаһарман бой көтерді де, өзінше бір психикалық орта жасалды, яғни, өлімді өмірге айналдырар ерікке ұмтылған шығармашылық пайда болды. «Меннің» жасалу процесі – халықтың мұқтажынан туындады, себебі тобырдың алдында «олармен (қаскөй күшпен)» және табиғатпен күресу міндеті болды. Бұл – халықтың біртұтас қуатының бөлшектелуінің басы болды. Өз ортасынан жеке адамды көсем ретінде бөліп ілгері шығара отырып, халық, өз психикасының бүкіл болмысын қаһарманның бейнесіне салғаны сияқты, жаңа «жеке адамға» өзінің бүкіл жеке тәжірибесін де телді. Жеке қаһарманды сомдай отырып халық, өзінің күш бірлігін, тұтастығының символы – табиғи сананы жойған жоқ, керісінше бұл тұтастық жеке психикада жаңа сезіммен алмаса бастады. Халық сомдаған жеке тұлға өз міндетін алғашында тобырдың, яғни табиғи сананың бір бөлшегі ретінде атқарады да, кейіннен, ептілік қабілеті дамып, тобырлық тәжірибенің жаңа құбылыстарында жеке инициатива көрсетеді. Сөйтіп, өзін ұжымның рухани күштерінен тәуелсіз, жаңа бір шығармашылық күш ретінде сезінді. Өз бойына рух берген күштерді, жалғыз өзі ғана түйсінген жеке тұлға, өзінің маңызын басқаша сезіне бастады. Енді ол өзін қоршаған қоғамнан, өз айналасында психологиялық кеңістік сезіне алмады. Бұл – тұлғаның жеке жетіліп – дамуы болды да, ал оның жаңа сана-сезімі – дарашылдық драмасының, (идеялық жалғыздығының, яғни, тіршіліктің экзистенциалдық проблемасының) басы болып табылады.

Қорытынды. Мақаланың айтар ойын қорытындылайтын болсақ, әдеби көркем шығармалар да философия ғылымы сияқты болмыстың мәні, өмір сүру философиясы туралы ой толғайды. Әр халықтың ежелден қалыптасқан рухани әлемінің басты арнасы болып келе жатқан бұл тақырыптың – әр ұлтта түп негізден өрбіген өзіне тән сарыны мен сипаты, яғни ерекшелігі бар. «Өмір сүру философиясы өзінің Еуропада зерттелген түрінде бұрынғы және қазіргі заманғы көптеген қазақ ойшылдарының философиялық толғаныстары мен ұстанымдарына біршама жақын. ...Батыс зерттеушілері мен Қазақ даласының осы үндестігін оқырман қазақ жастары байқайтын болады және қазақ зиялылары жағымды қабылдайды деп үміттенеміз» [10,16 б.].

Жалпы алғанда барлық адамзатқа ортақ бұл тақырып ұқсас болып көрінгенімен, оның ұлттық ерекшелігін тиянақты зерделеу арқылы қазіргі әдебиет дәуірінде шетел әдебиетімен бір арнада қарастыру да түп негізі бөлек әдеби сәйкестік екені ескерілуі керек.

Әдебиеттер

1. А.Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы. Жазушы,1989. -138 б.
2. Ә.Нысанбаев, Ғ.Есімов«Халықтық дүниетаным».Егеменді Қазақстан.1991,14.08. - 3 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 4 том. А: ҚАЗАқпарат, 2005.-176.
4. Н.Келімбетов. «Ежелгідәуірәдебиеті» А:Атамұра, 2005. -29 б.
5. А.Қыраубайқызы «Ежелгіәдебиет» Астана. Елорда, 2001. -76.
6. Қазақәдебиетініңтарихы. Он томдық. 2 том. А: , 2005. -12 б.

7. Ә.Марғұлан. Ежелгі жыр аңыздар.-Алматы: Жазушы,1985. -204 б.
8. А.Рзаев. «Қорқыт ата кітабы». Баку:Алғы сөз:Гянджлик,1988.-104 б.
9. Ш.Ыбыраев.Қазақ батырлық жырларының поэтикасы. /Ғыл.док. дисс./- Алматы,1993.-75б.
10. Әлемдік философиялық мұра. Өмір сүру философиясы. 11т.Алматы.Жазушы,2006 ж. -16 б

Ж.Е. Балтогаева

Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ О СУЩНОСТИ БЫТИЯ (ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА) В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

Аннотация. Статья посвящена исследованию созвучности обусловленного природными факторами характера казахской литературы, представлений о сущности бытия, жизненной философии, свойственных складывавшемуся на протяжении веков народному творчеству, и литературного экзистенциализма.

Истоки философских мотивов о бренности бытия, конечности жизненного пути в казахской литературе, восходящей к общетюркской литературе, лежат в глубокой древности. Одним из основных направлений литературоведения, вытекающим из идеи философского течения, изучающего сущность современного бытия, является экзистенциализм. Казахская философия также основательно исследовала всемирное значение данного явления, присущего человеческой природе, рассматривая его в связи с репрезентацией в художественной литературе.

Таким образом, если считать мотивы, познаваемые нами благодаря истории литературы любого народа, отражением его поэтической интонации, непрерывно развивающейся в течение многих столетий, то концептуальное сходство казахской литературы с течениями зарубежной литературы следует рассматривать как литературное соответствие двух духовных миров, различных по своей природе.

Ключевые слова: экзистенциализм, философия, литература, поэтика, идея, форма, мотив, наука, литературоведение.

Zh. Y. Baltogaeva

Atyrau University named after H. Dosmukhamedova, Atyrau, Kazakhstan

FORMATION OF ARTISTIC THOUGHT ABOUT THE ESSENCE OF BEING (EXISTENTIALISM) IN THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE.

Annotation. The article is devoted to the study of the consonance of the nature of Kazakh literature caused by natural factors, ideas about the essence of being, life philosophy, characteristic of folk art that has developed over the centuries, and literary existentialism.

The origins of philosophical motifs about the impermanence of life, the finiteness of the way of life in Kazakh literature, dating back to the common Turkic literature, lie in ancient times

One of the main directions of literary studies, which follows from the idea of a philosophical trend that studies the essence of modern life, is existentialism. Kazakh philosophy also thoroughly investigated the global significance of this phenomenon inherent in human nature, considering it in connection with its representation in fiction.

Thus, if we consider the motives that we know through the history of literature of any nation as a reflection of its poetic intonation, which has been continuously developing for many centuries, then the conceptual similarity of Kazakh literature with the trends of foreign literature should be considered as a literary correspondence of two spiritual worlds that are different in nature.

Keywords: existentialism, philosophy, literature, poetics, idea, form, motive, science, literary studies.

References

1. A.Baitürsynov. Şyǵarmalary.Almaty. Jazuşy, 1989. -138 b.[There is. Baitursynov. It works. Almaty. Writer, 1989. -138 p.]
2. Á.Nysanbaev, Ğ.Esimov "Halyqtyqdúnıetany". EgemendiQazaqstan. 1991, 14.08.-3 b. [Nysanbayev A., Yessimov G. "People's worldview". Sovereign Kazakhstan, August 14, 1991 -3]
3. Qazaqádebietiniń tarihy. Ontomdyq. 4 tom. A:Qazaqparat, 2005. - 17 b. [History of Kazakh literature. Ten volumes. 4 volumes. A:KAZinform, 2005. -17 p.]
4. N.Kelimbetov "Ejelgidáýirádebieti" A:Atamura, 2005.-29 b. [N. Kelimbetov. "Literature of antiquity" A: Atamura, 2005. - 29 p.]
5. A.Qyraýbaıqyzy "Ejelgiádebiet" Astana. Elorda. 2001. - 7 b. [A. Kiraubaevna "Ancient literature" Astana. Elord, 2001. - 7 p.]
6. Qazaqádebietiniń tarihy. Ontomdyq. 2 tom. A:Qazaqparat, 2005.-12 b. [History of Kazakh literature. Ten volumes. 2 volumes. A:, 2005. - 12 p., etc.]
7. Á.Margúlan. Ejelgijyrańyrdar. - Almaty: Jazucy, 1985. -204 b. [Margulan A. Ancient poetic legends.- Almaty: Writer, 1985. -204 p.]
8. A.Rzaev. "Qorqytatakıtaby". Baku:Alǵy sóz:Gandjlik, 1988. -104 b. [A. Rzaev. "The Book of Korkyt Ata". Baku: Preface: Ganja, 1988. -104 p.]
9. C.Ybraev. Qazaqbatyrlyqjyrlarynyn poetikasy. /ǵyl.dok.diss./- Almaty, 1993. -75 b. [Ibraev Sh. Poetics of Kazakh heroic songs. /Dokl. Diss./- Almaty, 1993. - 75s.]
10. Álemdik filosofialyq müra. Ómirsúru filofiasy. 11 t. Almaty. Jazucy, 2006 j. - 16 b. [World philosophical heritage. Philosophy of life. Volume 11, Almaty. Writer, 2006.-16P.]

Автор жайлы мәлімет:

Балтогаева Жайли Елеповна - кандидат филологических наук, доцент Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан

Baltogaeva Zhaili Yelepovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Л.Н. Дәуренбекова¹

Ы.Құттымұратова²

Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан¹

Әжнияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс, Қарақалпақстан²

(E-mail: daurenbekova.laura@mail.ru¹, shirazova@mail.ru²)

Ы.АЛТЫНСАРИННИҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ АҒАРТУШЫЛЫҚ МЕКТЕПТЕР

Андатпа. Мақалада қазақ еліндегі ашылған алғашқы мектептер, оны ашудағы негізгі мақсаттар айтыла отырып, Ы.Алтынсариннің ағартушылық еңбектері қарастырылады. Ресей империясының қазақ халқын сауаттандыруда ұстанған принциптерінің ұлт үшін зиянды әрі пайдалы тұстары болғандығы айтылады. Орыс миссионерлерімен тығыз байланыста болған Ы.Алтынсариннің ұстанған бағытына назар аударылады. Ағартушының балаларға арналған аударма шығармалары талданып, аударма жасау тәсілдері айқындалады. Сонымен қатар, Ы.Алтынсариннің әдеби мұрасында аударма үлкен орын алатынын, оның аударма еңбектері арқылы бүкіл қазақ сахарасына орыс мәдениетінің енгенін екі халықтың рухани жағынан жақындаса түсуіне ықпалы зор болғандығы сараланады. Сондай-ақ, мақалада Ы. Алтынсариннің ағартушылық қызметіне, білім берудегі ұстанымына назар аударып, балаларға арналған аударма туындыларының идеясына талдаулар жасалынады.

Түйін сөздер: көркем аударма, әңгіме, педагогика, ағартушы, бейімделген аударма, еркін аударма, ақпараттық аударма, прагматика.

Кіріспе. XIX ғасырдың бірінші жарты жылдығынан бастап, қазақ даласына Ресей империясының халыққа білім беру тәжірибесі таратыла бастады. Мақсат: халықтың сауатын орыс тілі арқылы ашумен қатар, ақыл-ойын орыстандыру еді. Десек те, қазақ халқын орыстандыру саясатының ұлттың болмысын, дінін, дәстүрін сақтау тұрғысынан келгенде кері әсері де, ал, интеллигенцияның қалыптасуы тұрғысынан келгенде пайдалы тұстары да болды. «Қазақтарды орыстандыруға бағытталған империялық саясаттың орасан зор қысымына қарамастан, өлкедегі халыққа білім беру ісінің жағымды жақтары да болды. Жүргізіп жатқан ресми саясатқа қарамастан, қазақтар еуропалық мәдениетпен, еуропалық өркениеттің жетістіктерімен танысты» [1,193 б.].

Оқудың қажеттілігін түсінген ықпалды тұлғалар халықтың сауатын ашу үшін ел ішінде шағын мектептер аша бастайды. Мәселен, Кіші жүздің Әбілқайыр хандығынан бөлініп шыққан Бөкей ордасының соңғы ханы Бөкейұлы Жәңгір хан (1801—1845), 1841 жылы өз қаражатына хан ордасында «Жәңгір» училищесін ашады. Онда оқушылар орыс тілін үйренумен қатар, орыс тілі, арифметика, география, құдай заңы пәндерін меңгереді. Училищеде оқытушы болып, Ордада мал дәрігері болып жұмыс істейтін Константин Петрович Ольдекоп тағайындалады.

Жәңгір ханды әкесі Бөкей Астрахань губернаторы Андреевскийдің қолына беріп, еуропаша білім алуына септігін тигізген. Сол кездегі маңызды

мәселе, хандықты әкімшілік тұрғыдан басқару әдісін үйрену еді. Жәңгір хан хандықты өз қолына алғаннан кейін патша өкіметінің саясатын жүргізіп, патша тарапынан қолдауға ие болады. Орыс, татар, парсы тілдерін жетік меңгерген Жәңгір Ресей үкіметінің көптеген наградаларымен де марапатталып, беделі артады [2, 63 б.].

1839 жылы Жәңгір хан жоғарғы оқу орындарына Ресей тарапынан қазақ балаларын қабылдау жөнінде рұқсат сұрайды. Нәтижесінде, қазақ балалары әскери маман дайындайтын Орынбордағы Неплюев Әскери кадет корпусына, азаматтық инженерлер училищесіне және Қазан университетіне түсіп оқуларына рұқсат беріледі. Сонымен, қазақ даласында бұған дейін «Қадым» мектептерінде (мұсылмандыққа бағыттайтын діни мектептер) сауат ашып жүрген балалар еуропалық білімге қол жеткізеді. Десек те, мектеп ашу, оны дамыту оңайға соқпайды. Алғашында ауылдағы молдалар діни сауат ашу үшін көбінесе араб сөздерін, құранның араб тіліндегі мәтінін жаттатуды мақсат етсе, бірте-бірте халық ағартушылары білім беруді орыс мектептері үлгісінде құруды көздейді. Мәселен, 1864 жылы Торғай қаласына мектеп ашуда ағартушы педагог Ыбырай Алтынсариннің үлесі зор.

Ресей өкіметінің қазақ жеріне мектеп ашуға рұқсат берудегі саясаты негізінде Ресей миссионерлері ұлт психологиясына зерттеулер жүргізе отырып, Ы.Алтынсарин сияқты зиялылар арқылы мақсатқа жету жолында еңбек етеді. Десек те, Ы.Алтынсарин миссионерлердің бағытын толығымен қостамай, олармен араласа отырып, қажетін алып, халықтың сауатын ашуда өз жоспарын жүзеге асырды.

«Өз халқының тілдік және мәдени мұраларын, рухани мұраларын үздіксіз өркендететін, мәдениетті, рухани тұлғалы қазақ интеллигентін қалыптастыруды көздеген болатын. Ыбырайдың осындай өркениеттік көзқарастары империяның ағартушы-ғалымдарына ой салды. Тіпті Ильминскийдің өзі Ыбырайға жоғары баға берді [3, 204 б.].

Біз аталған мақаламызда Ы. Алтынсариннің ағартушылық қызметіне, білім берудегі ұстанымына назар аудара отырып, балаларға арналған аударма туындыларының идеясына талдаулар жасаймыз.

Ыбырай Алтынсарин 1804-1889 жылдары өмір сүрген педагог, жазушы, этнограф, аудармашы. Әкесінен ерте айрылып, атасы старшын болған Балқожа Жаңбыршиннің қолында тәрбиеленеді. 1850 жылы атасының қолдауымен Орынборда ашылған орыс-қазақ мектебіне 9 жасында қабылданады. 1857 жылы оқуын үздікке аяқтап, тілмаштық қызметін атқарады. 1859 жылы Ыбырай Алтынсарин Орынбордағы Шекаралық комиссияның төрағасы, шығыстанушы белгілі ғалым, профессор В.В.Григорьевпен араласады. Ғалымның кітапханасындағы орыс жазушыларының туындыларымен танысып, білімі кеңейеді. Ресей империясының орыстандыру саясатын қазақ даласына жүзеге асыруды көздеген белгілі миссионер Н.И. Ильминский Ы.Алтынсаринге өте жақын болған.

«Қазақ қоғамында және түркі тілдес халықтарында болып жатқан әртүрлі көзқарасты байқаған орыс миссионерлері бүкіл түркі жұртының мәдени, рухани құндылықтарын жою үшін, сонымен бірге тілдік болмысын құрту үшін саяси

астармен «араб жазуы қолайсыз», «қазақ және басқа түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін беруге икемсіз» деген желеумен орыс графикасына негізделген қазақ әліпбилерін және оқулықтарын шығара бастайды. Олар орыс жазуына көшуді насихаттауды орысша оқыған қазақ жастары арқылы жүргізуді көздеді» [4]. Демек, миссинерлер Ы.Алтынсаринге мектеп, училище ашу ісіне көмектесе отырып, өз жоспарларын жүзеге асырған деуге негіз бар.

1864 жылы Ы.Алтынсарин жаңадан ашылған Торғай мектебіне мұғалім болады. Мектеп орыс мектептері үлгісінде құрылады. Ы.Алтынсарин балаларға орыс тілін үйрете отырып, қазақ тілінде оқу құралдарын жасауды жоспарлайды. Ауыл-ауылдарды аралап, балаларды оқуға шақырады. Әрине, қара халық балаларын оқуға беруге жүрексінеді. Орыстармен жақын араласқан Ыбырайға сенімсіздікпен қарап, «балаларымыз шоқынады» деп қорқады. Сонда да, Ыбырай өзінің үгіт-насихат жұмыстарын жалғастырады. Нәтижесінде, 1887 жылы қыздар мектебінде ашып, ескі дәстүрге шырмалған қазақ қыздарының көзін ашып, еркін өмірге бағыттайды.

Ы.Алтынсарин мұғалім ғана емес, Торғай даласы бойынша облыс мектептерінің инспекторы қызметінде атқарады. Омбы қаласында мұғалімдер мектебі, техникалық білім беретін қолөнер мектебін ашады. Мектеп-интернат ашу ісінде қолға алады. «Марқұм инспектор Ы.Алтынсарин ыждаһатымен 1883 жылы Торғайда өнер мектебі (ремесленный школ) ашылған еді. Бастауыш дәрежелі орысша оқудан басқа үш түрлі өнер үйретіледі. Тігіншілік, ағаш ұстасы...» [5, 116] - деп жазған екен алаштанушы М.Дулатов.

Ы.Алтынсарин мектеп ашу ісімен айналыса отырып, оқулықта жазады. Оқулық 1879 жылы «Қазақ хрестоматиясы» деген атаумен жарыққа шығады. Оқулыққа балаларды адамгершілікке, еңбекке тәрбиелейтін новеллалар, аудармалар аңыз-әңгімелер, өлеңдер енгізіледі. Сондай-ақ, «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты дидактикалық оқу құралын да жазған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ы.Алтынсариннің ағартушылық, жазушылық қызметі туралы бірқатар ғылыми-зерттеу еңбектер бар. Әдебиеттанушы Ә.Ж. Дербісалин «Ы.Алтынсариннің жазушылық қызметі туралы» [6, 63] - деген еңбегінде Ы.Алтынсариннің шығармаларымен қатар, аудармаларында қарастырған. Ә.Ж. Дербісалиннің статистикасына жүгінсек, Ы.Алтынсариннің аударған шығармаларының жалпы саны отыз бес екен.

Қазақ әдебиетін оқыту методикасымен айналысқан ғалым Ә.Қоңыратбаев еңбектерінде де қазақ даласына мектеп ашып, әдебиетті оқу методикасының негізін қалаған Ы.Алтынсарин екені айтылып, педагогтың оқыту әдістерін айта отырып, «Алтынсариннің материалды балалардың жас ерекшелігіне, түсінігіне лайықтап, нормалап беру тәсілі де логикалы, жаңа. Ал, сол материалды оқушыларға жеткізу, яки оқыту әдісіне келгенде, оның өзін екі арнаға бөлеміз. Бірі – қазақ балаларына орыс тілін оқытудың әдісі, екіншісі – бастауыш мектептің екінші сатысында ересек балаларға әдеби мәтінді оқыту әдісі» [7, 25] - деп тұжырымдап, ғалым Ы.Алтынсариннің шығармаларын оқытудағы методикалық әдістерін ашып көрсетеді. Ал, оның әңгімелерінің тілі мен стилін зерттеген ғалым С.Хасанова Ы.Алтынсариннің тілі оқушының қабылдау қабілетіне, жас ерекшелігіне лайықталынып жазылғандығын айтады. Өзі өмір

сүрген дәуірдегі сауаты жоқ қазақ халқының мәдениетін көтеру үшін, орыс интеллигенциясымен араласып европалық оқуға назар аударды.

Аударматанушы Ә.Сатыбалдиев «Рухани қазына» атты еңбегінде қазақ өмірінде көркем аударма (орысшадан қазақшаға аудару) тарихының алғашқы бетін Ыбырай Алтынсарин ашқандығын, оның аударма еңбектерінің ерекшеліктерін талдай отырып, Ы.Алтынсариннің 1879 жылы шыққан «Киргизская хрестоматия» кітабы орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы болу керектігін мақсат еткендігін айтады. Ә.Сатыбалдиев Ы.Алтынсариннің аудармаларын талдай отырып: «Алтынсариннің аударғандары, негізінен алғанда Л.Н. Толстойдың, И. А. Крыловтың, К. Д. Ушинскийдің, И.М. Паульсонның шығармалары. Ол өзінің ағартушылық идеясына сай келетін, орыс тілін жаңадан үйрене бастаған, ғылымның алғашқы сатысына енді ғана аяқ басқалы отырған қазақ балаларының оқуына лайықты келетін шығармаларды іріктеп алды» [8, 32] – деген екен.

Орыс жазушыларының көрнекті өкілдерінен шығармалар аударып, оларды өз халқының мүддесіне пайдалану Ы.Алтынсариннің басты мақсаты еді. Ы.Алтынсарин орыс интеллигенциясымен жақсы қарым-қатынаста болып, ағартушылық жолдағы қиындықтарын айтып, олармен хат алысып, кеңес алып тұрды. Мәселен, 1871 жылы 31 августте қазақтар үшін орыс әліппесін алудың пайдасы жайлы Н.И. Ильминскийге жазған бір хатында Ыбырай: «Орыс әрпін қолданумен байланысты қазақ тіліне орынсыз кірген араб, татар сөздерінен тазарады. Орыс әрпімен жазғанымызда ғана сөзіміз дұрыс жазылатын болады. Қазір молдалар оқытып жүрген араб, парсы, татар тілдерінде шыққан діни кітаптар бізді кері кетіреді, таза ойымызды кірлетеді, басымызды құммен толтырады, таза тілімізді шұбарлайды» [9, 36] – дейді. Бұл хатта Ы.Алтынсарин еңбектерінде орыс кириллицасын басшылыққа алу мақсаты анық байқалып тұр.

Ы.Алтынсариннің өмірін, шығармашылығын қарастырған әдебиеттанушы ғалымның бірі Х.Сүйіншәлиев. Ол Ыбырайдың әңгімелерінің идеясын талдай келе: «Ыбырай орыс тіліндегі оқулықтардың материалдарын үлкен бір талғаммен сұрыптап, ең қажет дегенін, қазақ балаларына лайықтысын таңдап аударған не сол сюжетті өз көзқарасына сай өңдеп, қазақ балаларының ұғымына лайықтап, ықшамдап, қайта баяндаған. Осыдан келіп, оның кейбір әңгімелері аудармадан гөрі, төл туындыға көбірек ұқсайды» [10, 67] – деген қорытындыға келген.

Ы.Алтынсарин шығармашылығын зерттеген бұдан басқа да ғалымдардың еңбегінде ағартушының орыс тілінен аударған әңгімелері түпнұсқадан қысқартып қолданғаны, автор идеясын сақтай отырып, сол кездегі қоғам өміріне лайықталынып берілгені дәлелденген. Ал, біздің қарастыратынымыз, Ы.Алтынсарин аударған мәтіндердің формасы мен мазмұнын түпнұсқаның формасымен және мазмұнымен салыстыра отырып талдау жүргізу. Аударманың ішкі механизмін ашып, форма мен мазмұндағы өзгерістерді анықтау.

Талқылау мен бақылау. Қазақ көркем аударма теориясында өзге де аударма түрлерімен қатар «Еркін аударма» түсінігі термин ретінде қалыптасты

деп айта аламыз. «Еркін аударма – түпнұсқаның тілін жетік білмеуден, немесе сол түпнұсқаның (оригиналдың) ұғымды болуынан көрі, өзіне тиімділігін-оңайлығын көздеуден туады» [11, 47] - деген анықтама да жиі айтылады. «Түпнұсқаның тілін жетік білмеуден туады» - деуге толығымен келісуге болмайды. Себебі, еркін аударуда да белгілі бір мақсат көзделеді. Мәселен, XIX ғасырдың II жартысында Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаев сынды тұлғаларымыз қазақ топырағына алғашқы аударма әдебиеттің үлгілерін әкелді. Олардың аудармалары аударманың еркін аударма түріне жатқызылады. Бірақ, жоғарыдағы анықтамада айтылғандай Ыбырай, Абайлар өзі аударып отырған туындысының тілін түсінбеді деп айта алмаймыз. Мейлі түпнұсқадан аударсын, мейлі ара тілден аударсын аударатын шығарманы ағартушылық қызметке пайдалану себепті, аудармаларына өз идеяларын, өз көзқарастарын қосып, соған үндегені анық.

Ы.Алтынсариннің 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» еңбегінде И.И.Паульсоннан, К.Д.Ушинскийден, Л.Н.Толстойдан алынған әңгімелердің аудармалары енгізілген. Оның аудармалары негізінен орыс тілін жаңадан үйреніп жүрген қазақ балаларының ұғымына жеңіл, тартымды болып келеді. Сондай-ақ, хрестоматияда балаларды оқуға шақыратын өлеңдер мен мақал-мәтелдерде топтастырылған.

«Алтынсарин шығармаларының тақырыбына қарап оның қайсысы аударма, қайсысы өзінікі екенін, ал аударма болса, қайсысы қай автордың қай шығармасы екенін айырып алу қиын. Себебі, ол көбінесе шығарманың тақырыбын өзінше қояды. Сонымен қатар, оның еркін аударған шығармаларында кісі аттары да өзгертіліп, қазақша алынған жерлері де бар» - дейді, аударматанушы Ә.Сатыбалдиев [8, 42].

Орыс тіліндегі аудармаларынан Ы.Алтынсариннің ағартушылық идеясын байқаймыз. Мәселен, оқудың пайдасы, еңбекті сүю, өнерге ұмтылу, адамгершілікке баулу, тіпті тазалыққа, жинақылыққа тәрбиелеуді мақсат етеді. Мәселен, Л.Н. Толстойдың «Петр I и мужик» деген әңгімесін сол кездегі қоғамның ұғымына сай аударған.

Түпнұсқа мазмұнында Петр патша орман аралап жүріп ағаш кесіп жатқан бір мужикке кездеседі. Патша одан: «Отбасында неше адам бар?» деп сұрайды. Мужик: «екі ұл, екі қызым бар» деп жауап береді. Патша: «ақшаны қайда жіберіп жатырсың?» – дейді. Сонда мужик: «Тапқан ақшамды үшке бөлемін, бірімен қарызымды өтеймін, екіншісін қарызға беремін, үшіншісін суға тастаймын» – дейді. Патша мұның мәнісіне түсінбейді. Сонда мужик: «Қарызымды өтеймін дегенім – ата-анамды асыраймын, қарызға беретінім – ер балаларымды бағамын, ал суға тастайтыным – қыздарымды өсіремін» [12, 29] – деп жауап береді. Ы.Алтынсарин осы әңгімені қысқартып, «Малды пайдаға жарату» деген әңгіме жазған. Түпнұсқадағыдай «Патша мен Мужик» емес, диалог үйші мен көршісінің арасында жүреді. Ы.Алтынсариннің негізгі идеясы «қарызын өтеу» мен «қарызға берудің» астарын түсіндіру еді.

«Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрған борышым деп білемін, өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауға шығарған малымды

өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышымды өтегені емес пе» [13, 19] – дейді үйші.

Тақырыпты «Малды пайдаға жарату» деп алуының өзі қазақтың тұрмысына бейімдеп алуды мақсат еткені байқалып тұр. Себебі, мал- қазақ үшін тіршілік көзі, қымбат дүниесі. Малды өсіріп, пайда табуда мақсат болу керек екенін, малды ақшаға айналдыру арқылы баланы оқытуға жағдай жасау керектігін ұғындырады. Түпнұсқадағы «суға тастайтыным – қыздарымды өсіремін» деген жол қазақ тілінде жоқ. Себебі, қыздарға арнайы мектеп ашып, қыздарын оқытуға үгіттеп жүрген Алтынсарин, «Қыздан пайда жоқ екен» деп аударып, қосуды түсініп қалатын қазақ үшін бұл жолды артық деп есептейді. Егер аудармада түпнұсқаның барлық элементтерін беру мүмкін болмаса, аудармашы баламалы ауыстыруларға жүгіне алады, соның арқасында аудармада баламалы эффект жасалады. Сондай-ақ, аудармашы автор шығармасын аудару барысында аударып отырған тілінде түсінікті, ұғынықты болу үшін түпнұсқаға бірқатар өзгертулер енгізеді. Мәселен, сөз мағынасын түрлендіреді, сөздерді, сөз тіркестерін алмастырады т.б. өзгертулер енгізеді. Мұндай өзгертулер аударматануда трансформациялау деп аталынады.

Трансформациялық тәсіл аударма зерттеушілері үшін түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы коммуникативтік, функционалдық қарым-қатынастарын айқындауға септігін тигізеді.

Мәтіндегі ақпарат рецепторға тереңірек әсер етіп, өміріне мотивация болуы, сезімдеріне әсер етуі мүмкін. Аудармашы орыс тіліндегі әңгімелерді қазақ тіліне аударып отырып, өзінің ойын, идеясынкіріктіріп, мазмұнынан белгілі бір қорытындылар шығарады, тұжырымдар жасайды. Яғни, оқырманға прагматикалық тұрғыда әсер етуді мақсат етеді. Нәтижесінде қоғамға немесе ұлтқа бейімделген аударма ұсынылады. Бұл орыс аударматануында «адаптированный перевод» деп аталынып жүр.

«Адаптированное транскодирование - это вид языкового посредничества, при котором происходит не только транскодирование (перенос) информации с одного языка на другой (что имеет место и при переводе), но и ее преобразование (адаптация) с целью изложить ее в иной форме, определяемой не организацией этой информации в оригинале, а особой задачей межъязыковой коммуникации» [14, 140]. Демек, бейімделген аударманың мақсаты оқырманның қабылдау деңгейіне лайықталынатындығы. Аудармашының мақсаты оқырман аудиториясын анықтап алу. Оқырман немесе тыңдаушы кім екенін анықтап алғаннан кейінолардың қабылдау деңгейіне бейімдейді. Ы.Алтынсариннің аудармаларын аударманың осы түріне жатқызамыз. Ы.Алтынсарин мәтінді түрлендіреді, мәтінге лингвоэтнокультурлық сипат береді.

Нақтырақ айтсақ, бейімделген аударманың мақсаты:

- Түпнұсқа мазмұнын жеңілдетеді;
- Күрделі сөйлемдер, жай сөйлемге ауыстырылады;
- Аудармашы өз жанынан ой қосып, автор идеясын толықтырады;

- Шығармадағы кейбір атауларды (тақырыбы, кейіпкерлердің есімдері, зат, құбылыс т.б) аударып отырған тіл оқырмандарының қолданысындағы атаулармен алмастырады.

Ең бастысы, бейімделген аударма түпнұсқаны дәл, толық аударуды беруді мақсат етпейді.

Аударматанушы В.Комиссаров айтпақшы: «Специфика адаптированного транскодирования определяется ориентацией языкового посредничества на конкретную группу Рецепторов перевода или на заданную форму преобразования информации, содержащейся в оригинале» [14,149].

Біз сөз етіп отырған Ы.Алтынсариннің аударма-әңгімелері бейімделген аудармаға жататынын айттық. Ағартушы оқырманға бейімдей отырып, ықшамдап береді.

Ы.Алтынсарин Лев Толстойдың «Пожарные собаки» әңгімесін қазақ тіліне аударды. Әңгімеде Лондонда өртеніп жатқан үйден балаларды өрттен алып шығуға үйретілген иттер болатыны туралы айтылады. Автор он екі баланы өрттен шығарып алған Боб туралы айтады.

«Один раз загорелся дом. И когда пожарные приехали к дому, к ним выбежала женщина. Она плакала и говорила, что в доме осталась двухлетняя девочка. Пожарные послали Боба. Боб побежал по лестнице и скрылся в дыме. Через пять минут он выбежал из дома и в зубах за рубашонку нес девочку. Мать бросилась к дочери и плакала от радости, что дочь была жива. Пожарные ласкали собаку и осматривали ее — не обгорела ли она; но Боб рвался опять в дом. Пожарные подумали, что в доме есть еще что-нибудь живое, и пустили его. Собака побежала в дом и скоро выбежала с чем-то в зубах. Когда народ рассмотрел то, что она несла, то все расхохотались: она несла большую куклу» [12, 56].

Әңгіменің басты идеясы - иттер адамның адал достары, олар адамдар үшін өз өмірлерін қатерге тіге алады. Сондықтан да адамдар төрт аяқты достарымызға қамқор болуы керек. Ы.Алтынсарин осы әңгімені аудару барысында аударма теориясындағы түсіндірмелі тәсілді қолданған. Мәселен түпнұсқада «В Лондоне» деп оқиғаның мекенін берсе, Ы.Алтынсарин «Англия жұртының ең үлкен Лондон деген қаласында» деп, сол кездегі оқырман үшін беймәлім Лондон қаласы туралы түсініктеме беріп, аудармадағы сипаттамалы (описательный) тәсілін қолданған.

«Описательный перевод – это лексикограмматическая трансформация, при которой лексическая единица исходного языка заменяется словосочетанием, эксплицирующим ее значение, т.е. дающим более или менее полное объяснение или определение этого значения» [15, 69]. Демек, осы әңгіме арқылы енді ғана білім алып жүрген оқырман Англия, Лондон туралы ақпарат алады. Сондай-ақ, Ы.Алтынсарин әңгімеге кіріспе қосып, адамдарға қызмет ететін иттерге сипаттама беріп кетеді. Иттің адамға дос екенін, оның адамдарға жасайтын қызметтері туралы кеңінен әңгімелейді. Мақсаты оқушының дүниетанымын кеңейту.

Әңгіме тақырыбын түпнұсқадағыдай «Пожарные собаки» (Қызметші иттер) деп дәл бермей, «Айуанның естісі бар, бірақ адамдай толық ақылы жоқ»

деп береді. Ы.Алтынсариннің негізгі идеясы ит пен адамның айырмашылығы бар екендігін, бірақ адамның айуанның деңгейінде қалып қалмау керектігін түспалдап жеткізеді.

Ы.Алтынсарин оқулығына К.Д. Ушинскийдің бірқатар әңгімелерін аударып басқандығын айттық. Енді аударма деңгейіне назар аударайық. Орыс жазушысы Константин Дмитриевич Ушинскийдің «Играющие собаки» [17] – әңгімесінде Полкан атты ит пен Мопс есімді күшіктің қылығы айтылған. Күшік үлкен итпен ойнағысы келіп, оның әр жерін тістелеп мазасын алады. Оны байқап тұрған Володя ит ызаланып, күшікті тістеп алады деп ойлайды. Бірақ, ит өзін сабырлы ұстап, күшікке тиіспейді. Володя үлкен иттің сабырлығына таң қалады. Баласының таңданғанын көрген әкесі Полканның Володяға қарағанда ақылды екенін түсіндірді, өйткені ол кішкентайларды ренжітпеу керектігін біледі. Кішкентайлардұрыс емес әрекет жасаса да. Бұл оқиға жақсылыққа, шыдамдылыққа үйретеді. Қарапайым мысалды қолдана отырып, күнделікті өмірде кездесетін қарапайым психологиялық сәттерді түсінуге көмектеседі. Ертегі жас және орта жастағы мектеп оқушыларына сыныптан тыс оқу және тәрбиелік әңгіме ретінде ұсынылған. Ы.Алтынсарин бұл әңгімеге мағыналық өзгеріс енгізбеген. Идеясын сақтаған. Тек, тақырыбын «Играющие собаки» деп бермей, «Полкан деген ит» [18, 48] - деп берген. Мақсаты аталған иттің сабырлығы туралы болғандықтан, екпін түсіре айтқанды жөн көрген. Күшіктің есімін түпнұсқадағыдай «Мопс» деп бермей, қазақ ұғымындағы «кішкентай қанден ит» деп берген.

Ы.Алтынсарин аудармаларында аударма теориясындағы *ауыстыру* тәсілі кездеседі. Ауыстыруды қолдану – аудармашының шеберлігінде көрсетеді. Аудармашы түпнұсқадағы орыс есімдерін алып тастайды да, қазақ есімдерімен алмастырады. Сондай-ақ, адам есімдерінің орнына «бір кісі», «бір бала», жер-су аттарын «бір қалада», «бір өзен жағасында» т.б. жалпылау есімдіктерін қолданады. Бұл тәсілді орыс бастауыш мектебінің негізін қалаушылардың бірі, педагог-әдіскер И. Паульсон (1825-1898) әңгімелерінің аудармаларынан кездестіреміз.

И. Паульсонның «Чудесная травка» әңгімесінде төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп келе жатқан үй қызметкерлері Анна мен Катеринаның диалогтері беріледі. Анна шаршадым деп қиналып келе жатса, Катерина керісінше көңілді келе жатады. Анна Катеринаға таң қалып, шаршамай келе жатқанының сырын сұрайды. Катерина жәшігінің ішіне ауырды жеңілдететін шөп салғанын оның аты «Сабыр» екенін айтады. Идеясы: қандай жағдайда да сабырлылық таныту. Ы.Алтынсарин Аннаны - Злиха, Катеринаны - Батима деп қазақ есімдеріне ауыстырған. Сол кездегі қазақтардың ұғымына сай, айтуларына жеңіл, қолданыстағы есімдерді алған.

Ы.Алтынсарин аударма шығармалардың барлығында дерлік кісі есімдерін ауыстырмаған. Тарихта болған белгілі тұлға болса түпнұсқадағы есімін қалдырған. Мысалы: «Тәкаппарлық» әңгімесіндегі кейіпкер «Вениамин Франклин» есімі, «Медера» атты қала атауы өзгертілмеген. Л.Толстойдың «Царица Силинши» әңгімесіндегі жібек құртын пайдаға жаратқан Силинші есімі, сондай-ақ, аталған автордың «Верное средство разбогатеть» әңгімесіндегі

«Антон» есімі, «Зерсаль», «Брюссель» қала атаулары өзгертілмей дәл берілген. «Зеректік» әңгімесінде «Англия», «Броун» есімдері дәл берілген.

Нәтижелер. Ы.Алтынсарин оқырманның оқуға тарту үшін түпнұсқадағы кейбір детальдарды тастап кетуге, сөйлемдерді қысқартуға барады. Сол арқылы, Ы.Алтынсарин аударма әңгімелер арқылы тәлім-тәрбие ғана емес, оқырманға ақпарат беруді мақсат етсе керек. Аудармадағы маңызды, оқырманға қажетті деген ақпараттарды түсініктеме тәсілі арқылы да беріп отырады. Мысалы:

Франк – француз жұртының теңгесі, біздің ақшамызға шаққанда, бір франк жиырма бес тиын күміске есеп;

Лекарьлерге – дәрігерлерге т.б.

Жалпы, көркем аударма адамзаттың мәдени дамуында орасан зор рөл атқаратыны белгілі. Аударманың арқасында бір елдің адамдары басқа елдердің өмірімен, тұрмысымен, тарихымен, әдебиетімен және ғылыми жетістіктерімен танысатынын Ы.Алтынсарин ертеден-ақ біліп, аударатын шығармаларға талғаммен қарағандығы байқалады. Оның аударма шығармалары қазіргі кезде ұлттық әдебиеттің бір бөлігіне айналып отыр.

Ыбырай Алтынсариннің аударған әңгімелері бастауыш мектеп оқушыларына арналған. Түпнұсқа сөйлемдерін дәл бермей, сол кездегі қазақ балаларының күнделікті тұрмыста көріп, байқап, пайдаланып жүрген дүниелерді қосу арқылы тәрбиелік мәні бар шығармалар аударды. Сонымен қатар, оның мәтіндері формасы мен құрылымы жағынан қарапайым. Қазіргі кезде де оның әңгімелері балалардың қиялын ойлауды дамыту үшін өте пайдалы материал болып табылады.

Балаларға арналған шағын әңгімелерін жазуда, ол жоғарыда келтірілген орыс жазушыларының, орыс педагогтерінің шығармаларын тандап-талғап қазақ тіліне аударды. Орыс әңгімелерін дәлме-дәл, сөзбе-сөз аударған жоқ, қазақ балаларының мінез-кұлқына, қабылдау деңгейіне сәйкестендіре, өзгертіп аударды. Сондықтан да, оның аудармалары аударманың *бейімделген түріне* жатқызылады.

«Ыбырай Алтынсариннің бүкіл әдеби және ғылыми мұрасында аударма үлкен орын алады. Оның аударма еңбектері арқылы бүкіл қазақ сахарасына орыс мәдениетінің, орыстың демократияшыл ой-пікірінің лебі есті, екі халықтың рухани жағынан жақындаса түсуіне деген тарихи адым жасалды» [8,56]. Демек, Ы.Алтынсарин өзінің ағартушылық-педагогтік қызметінде аударманы құрал етіп, орыс шығармаларының үлгілерін көрсете білді. Ыбырайдың аударма әңгімелерінің идеясын талдап айтсақ:

Адам мінезіне байланысты: *сабырлылыққа, салмақтылыққа;*

Білімнің қажеттілігіне байланысты: *ынта мен зеректілік;*

Еңбектің пайдасына байланысты: *жалқаулықтың зияны, еңбексүйгіштік;*

Адам еңбегін бағалауға байланысты: *әділдік, мейірімділік, қарапайымдылыққа* үндейді.

Қорытынды. Ы.Алтынсариннің қай шығармасын алып қарасақ та, жастарға өнегелі тәрбие беруді көздейді. Көркем аударманың басты мақсаты – көркем образ жасау арқылы белгілі бір эстетикалық әсерге қол

жеткізу. Сонымен қатар, мәтіндегі оқырманға таныс емес қажетті ақпараттарды жеткізу болып табылады.

Ы.Алтынсариннің әңгіме аудару тәсілдеріне келсек, кейде аудармашы адаптивті транскодтау элементтерін енгізіп, түпнұсқаның кейбір бөлшектерін қысқартып, кей жерлерге өз жанынан сөйлем қосып аудармадағы ұлғайту әдісін қолданады. Ең бастысы, Ы. Алтынсарин аудармада қандай тәсілді қолданса да өзінің ағартушылық миссиясын жүзеге асыра білді.

Қазақ халқының ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсарин өзінің жазушылық және ағартушылық қызметімен, орыс мәдениетіне жол ашты. Ыбырай Алтынсариннің творчестволық еңбектерінде аударма үлкен орын алатынына көз жеткіздік. Орыстың ұлы адамдарының еңбектерін аударып, солардан үйренуді, үлгі алуды, сөйтіп, көркем сөзбен халқына қызмет етуді мақсат тұтты. Аударма арқылы өз жұртының санасын оятып, орыстың күллі бай мәдениеті мен әдебиетіне, ғылымын меңгеруді арман етті. Ы. Алтынсариннің аудармаларына біз қазіргі аудармаларға қоятын талаптарды қоя алмаймыз. Себебі, ол өзінің сол кездегі оқушыларымен санасуға тиісті болды. Егер ол түпнұсқаны сақтаймын деп, баламалы аударма жасаса оқушыларына түсініксіз, пайдасыз болар еді. Сондықтан да, Алтынсарин аударған шығармаларды аудармашылар қазіргі көркем аударма талабына сай қайта аударып шықса, түпнұсқа идеясын жаңаша тануға мүмкіндік болар еді.

Қазіргі кезде ағартушының еңбектері мектеп оқулықтарына енгізілген. Жоғары оқу орындарында филология, педагогика мамандықтарында оқытылуда. Оның әдеби мұрасын оқытып қана қоймай, бала оқытуда қолданған методикасын болашақ педагогтарға тереңірек таныстыру керек. Сондай-ақ, оның «Қазақ хрестоматиясы» оқулығын электронды оқулық ретінде шығарса, онлайн оқу барысында маңызды болар еді. Оның аударма шығармалары мен өзінің төл туындыларын мультфильм, ертегі ретінде жасалса бастауыш мектеп оқушылары мен балабақша балаларына пайдалы болары анық.

Әдебиеттер

1. Асылбеков М.Х., Алдажұманов Қ.С., Қазақстан тарихы 3- том. Алматы: Атамұра, 2002. – 765 б.
2. Құлкенов М., Отарбаев Р., Жәңгір хан «Өлке», Алматы, 1992, https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Le_Symboliste,_1886.djvu/
3. Сыдықов Ә. Ы.Алтынсариннің педагогикалық пікірлер және ағартушылық қызметі. – Алматы: ҚазмемОҚБ, 1950. – 188 б
4. <https://stom.tilimen.org/umkd-042-16-0603-2013-orfografiya-jene-puntuaciya-meseleleri.html?page=3>.
5. Субханбердинова Ү. Қазақ газеті. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1989, - 554 б
6. Дербісалин Ә.Ж. Ы. Алтынсариннің жазушылық қызметі туралы. Алматы: Қазмемокупедбас, 1957. – 116 б.
7. Қоңыратбаев А. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: МерСал, 2005, - 520 б
8. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы: Жазушы, 1965, - 258 б.
9. Мәдібай Қ.Қ. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы: Қазақ университеті, 2015. - 258 б.
10. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. Алматы: Қазақстан, 1967. – 388 б.

11. Дәуренбекова Л.Н. Көркем мәтін және аударма. Астана: Фолиант, 2015. – 123 б.
12. Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 тт. М.: Художественная литература, 1982. – 170 стр.
13. Алтынсарин Ы. Кел, балалар, оқылық. Алматы: Қаз.мем.оқу құралдары басп., 1948. – 74 б.
14. Комиссаров В. Теория перевода. М: Высшая школа, 1990. – 250 стр.
15. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус проблемы, аспекты. М: Высшая школа, 1998. – 118 стр.
16. Аяған., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі қазақстан тарихы. Алматы: Раритет, 2010. – 448 б.
17. Ушинский К.Д. Играющие собаки // https://mishka-knizhka.ru/rasskazy-dlya-detej/rasskazy_ushinskogo/igrajushhie-sobaki.
18. Алтынсарин Ы. Әңгімелер. – Алматы: Мектеп, 1980. - 101 б

Л.Н. Дауренбекова

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

Ы.Куттымуратова

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажнияза, Нукус, Каракалпакстан

Педагогическая деятельность Ю. Алтынсарина и первые образовательные школы в казахских степях.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические работы Ы. Алтынсарина, а также говорится о первых казахских школах, основных целях их открытия. Отмечается, что принципы воспитания Российской Империи были как вредными, так и полезными для казахского народа. Обращает на себя внимание курс обучения, который прошел Ы. Алтынсарин, тесно контактировавший с русскими миссионерами. Проанализированы его переводческие работы и определены методы перевода. При этом отмечается, что перевод занимает большое место в литературном наследии Ы. Алтынсарина. Благодаря его переводческим произведениям, проникновение русской культуры в казахстанскую среду оказало большое влияние на духовное сближение двух народов. Также в статье Алтынсарина анализируется идея перевода произведений для детей, акцентируется внимание на образовательной деятельности Алтынсарина, его позиции в образовании.

Ключевые слова: художественный перевод, повествование, педагогика, педагог, адаптированный перевод, вольный перевод, информационный перевод, прагматика.

L.N. Daurenbekova

The Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

I. Quttimuratova

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhniyaz, Nukus, Karakalpakstan

Y. Altynsarin's pedagogical activity and the first educational schools in the Kazakh steppes.

Abstract. This article considers Y. Altynsarin's educational works, the first schools opened in the Kazakh country and the main goals of their opening. It is noted that the principles of the Russian Empire regarding the education of the Kazakh people were harmful and useful for the nation. Attention is drawn to the course followed by Y. Altynsarin, who was in close contact with Russian missionaries. Translation works of the educator for children have been analyzed and methods of translation have been determined. At the same time, it is noted that translation occupies a great place in the literary heritage of Y. Altynsarin, through his translation works, the penetration of

Russian culture throughout the Kazakh Sahara had a great influence on the spiritual rapprochement of the two peoples.

Also in the article by Y. Altynsarin The idea of translating works for children is analyzed, focusing on the educational activities of Altynsarin, his position in education.

Keywords: literary translation, storytelling, pedagogy, educator, adapted translation, free translation, informational translation, pragmatics

References.

1. Asylbekov M.H, Aldazhumanov K.S. History of Kazakhstan 3 Volumes. Almaty: Atamura, 2002. – 765p.
2. Kulkenov M., Otarbayev P. Zhangir Khan «Olke», Almaty, 1992, https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Le_Symboliste,_1886.djvu/
3. Sydykov A. Y. Altynsarin's pedagogical views and educational activity. – Almaty: Kazakh State Textbook Publishing House. 1950. – 188 p.
4. <https://stom.tilimen.org/umkd-042-16-0603-2013-orfografiya-jene-puntuaciya-meseleleri.html?page=3>.
5. Subhanberdinova Y. Kazakh Newspaper. Almaty: Kazakh encyclopedia, 1989, - 554 p.
6. Derbisalin A. Zh. About Y. Altynsarin's writing activity. Almaty: Kazakh State Textbook Publishing House, 1957. - 116 p.
7. Konyratbaev A. A Collection of multi-volume works. Almaty: MerSal, 2005, - 520 p.
8. Satybaldiev A. Spiritual treasure. Almaty: Writer, 1965, - 258 p.
9. Madibay K.K. Kazakh literature of the XIX century. Almaty: Kazakh University, 2015. - 258 p.
10. Suinshaliev Kh. Stages of formation of Kazakh literature. Almaty: Kazakhstan, 1967. – 388 p.
11. Daurenbekova L.N. Literary text and translation Astana: Foliant, 2015. – 123 p.
12. Tolstoy L.N. Collected works in 22 vols. M.: Fiction Literature, 1982. – 170p.
13. Altynsarin Y. Let's study guys. Almaty: Kazakh State Textbook Publishing House, 1948. - 74 p.
14. Komissarov V. Theory of translation. M: Higher school, 1990. - 250 p.
15. Schweitzer A.D. Translation theory. Problem status, aspects. M: Higher school, 1998. – 118 p.
16. Ayagan., Abzhanov H.M., Mahat D.A. History of modern Kazakhstan. Almaty: Raritet, 2010. - 448 p.
17. Ushinsky K.D. Playing dogs // <https://mishka-knizhka.ru/rasskazy-dlya-detej/rasskazy-ushinskogo/igrajushhie-sobaki>.
18. Altynsarin Y. Stories. - Almaty: School, 1980. - 101 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Дәуренбекова Лаура Нугайбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Дәуренбекова Лаура Нугайбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Daurenbekova Laura Nugaibekovna – candidate of philological sciences, dosent of the of Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ырысты Құттымұратова – филология ғылымдарының кандидаты, Әжнияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институтының доценті, Нөкіс, Қарақалпақстан.

Ырысты Құттымұратова – кандидат филологических наук, доцент Нукусский государственный педагогический институт им. Ажнияза, Нукус, Каракалпақстан

Iristi Quttimuratova – candidate of philological sciences, dosent of the of Nukus State Pedagogical Institute named after Azhniyaz, Nukus, Karakalpakstan

М.ӘУЕЗОВТИҢ ӘНГІМЕ-ПОВЕСТЕРІН ОҚЫТУӘДІСТЕРІ

Аннотация. Мақалада әлемдік кеңістікте құрметті есімге айналған М.Әуезовтің қаламгерлік шеберлігі, жазушылық таланты сөз етіледі. Жиырмасыншы жылдары алғашқы әңгімелерімен, повестерімен әлемдік деңгейге көтерілген жазушы М.Әуезовтің туындылары күллі адамзатқа ортақ проблеманы көтереді. Бір ұлттың ғана емес, күллі адамзаттың мәселесін көтерген алғашқы әңгімелері көркемдік-идеялық негізімен, көтерген проблематикасымен ерекшеленді. Осы тұрғыдан алғанда, жазушының алғашқы әңгімелері мен повестерінің көркемдік-идеялық ерекшелігін жоғары оқу орнында оқытудың жолдары қарастырылады. Ол туралы озық тәжірибеге негізделген әдеби талдаулар мен әдістемелерді жинақтап, тиімді әдіс-тәсілдерін ұсынады. М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқыту барысында «антропоэзектік» парадигманы кеңінен қолданудың тиімділігін көрсетеді. Жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесін қазіргі білім беруде қолданылып жүрген түрлі әдістермен парадигмалар негізінде оқытқанда жазушының өзі қолданған реалистік суреттеу әдісін де қатар қолданудың маңызын саралап береді. М.Әуезовтің көлемді де көркемдік-идеялық жағынан ауқымды «Қараш-Қараш оқиғасы» повесін оқытуда мәнерлеп оқу, рөлге бөліп оқу, проблемалық жағдаят, сұрақ-жауап, диалог алаңы, зерттеушілік әңгіме т.б әдіс-тәсілдерді қолдану тәжірибесін талдап береді. Автор М.Әуезов туындыларының ұрпақ тәрбиелеудегі маңызын атап көрсетеді. Қазіргі оқыту жүйесіндегі маңызына тоқталады.

Тірек сөздер: әңгіме, повесть, көркемдік идея, проблемалық сұрақ, әдеби талдау, көркем шындық.

Кіріспе. Бір ғана ұлттың емес, күллі әлемнің жұртшылығына танымал болған М.Әуезовтің есімі – ұлтымыздың мақтанышы. Талантты жазушының шығармалары - ұлттық әдебиетіміздің кеңістігінен асып, әлем айдынында орын тепкен жауһар туындылар. Қарымды қаламгердің әңгімелері мен повестері, драматургия саласындағы еңбектері, прозалық туындылары, күллі әлемге танымал «Абай жолы» роман-эпопеясын ерекше сезіммен айтамыз. Жазушының алғашқы туындыларынан-ақ сөз зергерлігі мен шеберлігін, ең бастысы ұлылығын танимыз. Күллі адамзат мәселесін көтерген туындыларында өмір шындығы, адам болмысы мен тағдыры шебер суреттелінеді.

М.Әуезовтің артында қалдырған мол мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын маңызды рухани игіліктерге қосылады. Себебі жазушының алғашқы әңгімелерінің өзі кезінде әлемдік деңгейге көтерілген еді. М.Әуезовтің алғаш әңгімелері мен повестерін жазған тұста-ақ оның суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейдегі жазушы деген бағаға ие болғаны бүгінгі жұртшылыққа белгілі. Академик жазушы С.Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді», - деп әділ баға берген еді [1, 25-26 б.]. «Жазушының жиырма төрт жасында жарық көрген «Қорғансыздың күні»

әңгімесі қазақ топырағындағы прозалық шығарма жазудың балаң шағы мен таптаурын тәсілін жаңа сатыға көтеріп, туған әдебиетіміздің абыройын европалық деңгейге шығарған айтулы туынды болды» [2, 39 б.].

М.Әуезовтің күллі прозасына тән болып қалыптасқан шеберлік қырлары да осы әңгімеден кейін жалғасын табады. 20-30-жылдары жазған прозалық шығармалары ұлттық әдебиетімізде жаңашылдықтың жаршысы болды. Сан алуан ұлттық рухани игіліктерімізді жаңғыртып, екшеп, жаңа түрмен алдымызға әкелді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада антропоэзектік парадигма және әдеби талдау әдістері қолданылды.

М.Әуезов – жиырмасыншы жылдардың бас кезінде жазылған алғашқы туындыларымен-ақ жазушылық шеберлігін танытқан талантты, дарынды жазушы. «Қорғансыздың күні», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Жетім», «Қыр суреттері», «Қаралы сұлу» сынды өзге де әңгімелері жазушының шебер қырын танытады. Бір ұлттың ғана емес, күллі адамзаттың мәселесін көтерген алғашқы әңгімелері көркемдік-идеялық негізімен, көтерген проблематикасымен бағаланды. Жазушы қорғансыздар проблемасын алғашқы әңгімелерінің өзегі етіп, қорғансыз жандардың тағдырын шынайы суреттеді. Қоғамның өз ортасындағы мәселенің күллі адамзатқа ортақ проблемаға ұласуы жазушының шеберлігі.

«М.Әуезов әңгімелері-адам рухын, адам психологиясының шексіз әлемін ақтару арқылы заман мен орта, ұлт және мемлекет ара қатынасындағы құбылысты мейлінше сезімталдықпен бедерлеген дүниелер» [3,45б.]. Жазушы әңгімелерінде табиғат пен адам арасындағы тұтастық, кейіпкерлерінің тағдыры шынайы суреттелінді. Әр туындысын оқыған сайын ұлы суреткердің талант қыры ашылып, оқырманын тәнті етті.

Жалпы орта мектепте болсын, жоғары оқу орнында болсын М.Әуезов шығармашылығын оқытуды ең алдымен жазушының эпикалық шығармаларының ішіндегі тамтұмдап әдебиет әлеміне қадам басқанда қалам тербеген әңгімелерінен бастаған жөн. Болашақ кемеңгер жазушы өз шығармашылығын шырдауда осы әңгіме жанрына терең мән беріп, оны жазуда көркемдік ойлауы мен гуманистік сарынды осы жанрда көрсете білген. Алғашқы әңгімелерінен бастап - ақ панасыз, қорғансыз адамдардың жанашыры болуға ұмтылған, ауыр қайғы-қасіретке душар болған жетім, жесірлердің ауыр халін, тебірене жазған. Әр жазушы – өз заманының перзенті, олай болса М.Әуезовтің өмірі мен шығармаларын оқытуда сол заманның тарихына, жазушының өмір сүрген ортасына, қоғамдық жағдайларға оралмай өту мүмкін емес. Заман озған сайын өткен тарихымызды зерделей келе, бүгінгі көзқараспен де бағалап, оқытып келеміз. Қазіргі жас ұрпақ мектеп табалдырығынан бастап М.Әуезов мұрасымен сусындап, кейін келе жоғары оқу орындарында рухани азығын толықтыра түседі. Жоғары оқу орындарында Әуезовті тану әлемі тереңірек әрі ғылыми арнаға бұрады. Студенттерді эстетикалық ләззатқа, адамгершілікке, рухани тазалыққа жетелеуде дәріс сабақтарының, практикалық сабақтардың маңызы зор. Ең бастысы, рухани құндылықтарымызды дәріптеуші оқырман тәрбиелеуді мақсат етеміз.

Бүгінгі таңда М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытқанда «антропоэзектік» парадигманы кеңінен қолдану орынды болмақ. Себебі, ұлы жазушы өз әңгімелерінде қоғамдық өмірдің алуан түрлі мәселелерін көтергенде оларды адами құндылықтармен сабақтастыра байланыстырып басты нысанаға адамды алып отырған. Сондықтан көркемдік шеберлікпен қатар реалистік суреттеу әдісін кеңінен пайдаланып түрлі кейіпкерлердің бастан кешкен тағдырын адами факторлар арқылы тереңінен танытқан. Мұндай суреттеулердің көпшілік жағдайында жазушының басты кейіпкерлері ауыр трагедиялық тағдырға душар болып, көркем әңгімелеріндегі өмір шындығының көріністерінің суреттелу салмағы арта түсті. Мәселен, жазушының тұңғыш көлемді әңгімесі «Қорғансыздың күнінде» суреттелген оқиғалар желісі мен басты кейіпкерлері өмірде болған нақты тарихи жағдайдан алынған. Қазіргі таңда әдебиет зерттеушілері мен әдебиетті оқытушы ұстаздар заманға сай интерпретациялап жазушының осы әңгімесін түрліше талдап мәні мен мағынасын, автордың негізгі идеясын жас ұрпаққа сан қырынан түсіндіріп келеді. Бұл бүгінгі оқыту жүйесіндегі әдістемелік технологиялардың сан түрлі стратегияларын қолдану арқылы шығармашыл тұлға қалыптастыруда орынды да болар. Дегенмен, осы тұста ұлы реалист жазушының әңгімелеріндегі тарихи факты мен өмір шындығының суреттелуін әсте естен шығармағанымыз абзал. Мәселен, тарихи шындық тұрғысынан алғанда «Қорғансыздың күні» әңгімесі өмірде болған нақты оқиғаның негізінде жазылған. Тіпті шығармадағы тарихи жер аттары да қазіргі таңда сол қалпында сақталған. «Семей қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар.... Арқалықтың жолы асатын кезең - Күшікбай кезеңінің түбінде бір жіңішке қара сызық секілденіп Қанайдың жалғыз қорасының орны» әлі де көрінеді [4, 420 б.]. Ал шығармадағы кейіпкерлер аттары көркем әдебиеттің ішкі заңдылығына сәйкес протатиптік бейнелермен беріліп өзгертіліп алынған. Ондағы Ақан болыс - Шыңғыс елінің жас болысы Біләл Ысқақов, ал кәрі кемпір - Мұхтар Әуезовтің немере апайы Қаптағай, қасіретке ұшыраған Ғазиза - М.Әуезовті жиеншары болып келеді. Бұл оқиғаның егжей-тегжейі мен өмірлік деректері туралы жазушының тетелес інісі Ахмет Әуезовтің «Бала Мұхтар» (1967), «Жас Мұхтар» (1977), Ғайса Сармурзиннің «Өмір сабақтары» (1975), «Өнеге» (1977), Тұрсын Жұртбайдың «Бесігінді түзе!...» (1997) атты кітаптарында толық мағлұматтар берілген.

Ғылыми негізделіп нақты деректермен қамтылған аталмыш еңбектерге сүйене отырып жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесін қазіргі білім беруде қолданылып жүрген түрлі әдістермен парадигмалар негізінде оқытқанда шығарманы жазуда жазушының өзі қолданған реалистік суреттеу әдісін де қатар қолданғанымыз жөн. Ал біз сөз етіп отырған «антропоэзектік» парадигманы реалистік суреттеу әдісімен қатар оқытып, жастардың санасына сіңірсек бүгінгі оқытудың бір мақсатына қол жеткізгендігіміз болмақ. Ол үшін шығармадағы оқиғаның өмірде болған шынайы оқиғаның негізінен алынып кейіпкерлердің аттары өзгертілгенімен басты нысан ретінде адам мен оның бойындағы ала-құлалы қасиеттердің қатар көрініс табуын ашып көрсеткеніміз орынды. Жазушының Ақан болыстың озбырлығы мен зұлымдығы Ғазизаның

пәктігі, арлылығы секілді қарама-қарсы адами қасиеттерді ашып суреттеуі де жайдан-жай емес. Мұндай бояуы анық жазылған шығарманы оқушы оқырмандар адамның адамшылығы ең алдымен оның бойындағы түрлі қасиеттерге байланысты болатындығын аңғарып, жамандық пен зұлымдықтан бойларын таза ұстауға ұмтылып дүниедегі барлық тіршіліктің өлшемі адамға байланысты екендігін түсінеді.

М.Әуезовтің көлемді де көркемдік-идеялық жағынан ауқымды «Қараш-Қараш оқиғасы» әңгімесін санаулы сағаттарда оқытудың күрделі әрі жауапты екендігі белгілі. Аудиторияда оқылған дәрістер мен практикалық сағаттардың барысында әңгіменің көркемдік-идеялық ерекшелігіне талдау жасатып, көркемдік әлеміне бойлату маңызды. Олай болса әңгіменің композициялық құрылысын, көркемдік идеясын, образдық кейіпкерлер бойынша талдау жасату, жазушының кейіпкер сомдаудағы шеберлігін қарастырғанда студенттердің өз беттерімен ізденісін ұйымдастырған тиімді болмақ. Бақтығұл бейнесі арқылы заман шындығын ашқан жазушының табысы, шешімі туралы ой қозғау үшін студенттермен проблемалық сұрақтар, зерттеу сұрақтары арқылы диалог жүргізуді ұйымдастыру көздейміз. Ол үшін төмендегі детальдан бастаған орынды. Кез келген мәтіннің оқырманын дайындау өз қолымызда десек, сол мәтіннің көркемдік-идеялық ерекшелігін талдау барысында, шағын жоспар құрғызып, төмендегі кестені ұсынған тиімді. Әр студенттің өз ойы, өз қиялы, өз болжам-пікірі бар десек, сол еркіндікпен өз тұжырымдарын жасап, мәтінмен жұмыс жасауға болады. Бұл, әрине, тәжірибелік кезеңде жүзеге асырылатын жұмыстар.

Кесте 1

Бөлімдер	Тақырып	Басты оқиғалар	Кейіпкерлер
I	Іштегі кек		
II	Жортуыл		
III	Қашқын		
IV	Пана іздеу		
V	Адасқан өмір		
VI	Екі жүзділер		
VII	Қуғын		
VIII	Алынған кек		

Келесі кезеңдерде, «Бақтығұлдың мақсаты қандай?», «Жарасбайды өлтіргенімен Бақтығұл өз мақсатына жетті ме?» деген сауалдарды қоя отырып, әр студенттің ойын, пікірлерін тыңдау. М.Әуезовтің басты кейіпкер Бақтығұл арқылы шығарманың негізгі идеясын ашуға ой салдырады. Әңгімені бас кейіпкер тағдыры арқылы шебер қиюластырады. Жауыздық пен мейірімділік, екіжүзділік пен сатқындық сынды қасиеттердің тартысын, адамның ішкі жан күйзелісін жазушы шебер суреттейді. Міне, осы мәселелерде, жазушының суреткерлік шеберлігі мен шығарманың көркемдік-идеясын ашудағы шеберлігіне талдау жасатуда іздену қажет.

Тәжірибеде кеңінен тараған келесі талдаудың тағы бір тиімді түрі – проблемалық талдау. Ол туралы әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева «Әдебиетті тереңдетіп оқыту» еңбегінде: «Проблемалық талдау танымын арттыру, ойлау белсенділігін жетілдіруде үлкен рөл атқарады және өзіндік ізденістеріне мол мүмкіндік ашады әрі дамыта оқытудың негізгі бір жолы ретінде де пайдалы болып келеді. Проблемалық талдау сол көркем шығарма негізіндегі проблеманы дәл тауып, нақты проблемалық сұрақтар әзірлеуді талап етеді...» [5, 68б.].

Жай сұрақтар	Проблемалық сұрақтар
1. Бақтығұл қандай кейіпкер? Ол неге Жарасбайды барып паналайды? Осы іс-әрекеті дұрыс па?	1.Қалай ойлайсындар? Бақтығұл кім? Ол Сәлмен мен Жарасбайдың «құрбаны» ма, әлде кек алушы күрескер ме? Немесе қорғансыз сорлы ма?
2. Бақтығұл Жарасбайды неге өлтірді?	2.Бақтығұлдың Жарасбайды өлтіруінде қылмыстық іс-әрекет бар ма?
3. Ұрлыққа, барымтаға бару себебін түсіндіріңдер. Оны мұндай әрекетке кім жұмсайды?	3.Жаратылысында ары таза Бақтығұл соншама азғындап, ұрлық жолына неге түседі? Кінәлі кім?

Проблемалық сұрақ бір мәселені ғана қамтымайды, яғни әрі әдеби айтыс, әрі зерттеушілік әңгіме, диалог төңірегінде болады. Проблема шешу үшін студенттің ізденуіне, өз ойын дәлелді айтуына мүмкіндік орнату маңызды. Әңгіменің көркемдік-идеялық ерекшелігін, ондағы көтерілген мәселені шешуде проблемалық сұрақтың маңызы зор. Бұл тапсырмалардың студенттер үшін бірлескен топта тәжірибелік жұмыстар жасауына әкеледі. Ал әңгімені тереңірек талдауда оқиғалар да қоюланып, тартыстар да шиеленісе түсетіні белгілі.

Талқылау және бақылау. «Қараш-Қараш оқиғасында» практикалық жұмыстардың рөлі ерекше. Себебі, суреттеулер, портреттеу, мінездеу, баяндаулар, кейіпкерлердің психологиялық әр түрлі жан-дүниесінің сипатталуы өте жиі кездеседі, тілі де күрделі (сөйлеулердің ұзақ, құрмалас сөйлемдерге құрылуы, пейзажды беруде бейнелі, образды суреттеулердің молынан кезігуі диалогтер мағынасының астарлы ойларының тереңдігі, т.б.)» [7, 104б.].

Әңгімені талдау барысында табиғат суреттеріне барлау жасатудың да өз тиімділігі бар. Автордың шешімі, көзқарасы осы бір тұста көрініс тапқанына назар аударту. Дәріс сабағы болса да, тәжірибелік сабақ болса да мына мәселе төңірегінде ойландырамыз: «Жазушының Бақтығұл бейнесін сомдаудағы көздеген мақсаты, шешімі» деген мәселе төңірегінде іздендіру жұмысын жүргізу тиімді. Іздендіру, зерттеу жұмыстарын да тиімді жолға қою, студенттерге проблемалық сұрақтар төңірегінде ғылыми реферат, ғылыми хабарлама, ғылыми жоба жазуға тапсырмалар беру олардың қызығушылығын, дүниетанымын, зерттеушілік қабілеттерін арттырады. Мәнерлеп оқу, рөлге бөліп оқу, проблемалық жағдаят, сұрақ-жауап, диалог алаңы, зерттеушілік

әңгіме т.б әдіс-тәсілдерді тиімді қолдануға болады. Талдау барысында әдеби-теориялық ұғымдармен жұмыс жасатудың да маңызы зор. Сондай-ақ жазушының «табиғат пен адам» тұтастығын берудегі шешіміне назар аударту маңызды. Әңгіменің өн бойындағы оқиға желісі мен кейіпкердің ішкі жан күйзелісін табиғат суреттерімен астастыра берудің де мәні бар. Психологиялық иірімдер, табиғат суреттері кейіпкерлердің іс-әрекет, жан-дүниесімен астаса өріледі. Ол да әңгіменің көркемдік-идеялық ерекшелігінің бір қырын аша түсері анық. Ол туралы: «Демек, шығармадағы табиғат суреттеріне назар аударудың үлкен мәні бар екен. Өйткені ол айтылмақ негізгі идеяны, басты кейіпкердің жан-дүниесіндегі психологиялық нюанстарды студент санасына әсерлі жеткізуге көмектеседі. Шығармадағы қайғылы уақиғалардың қауіпті де, қорқынышты қалтарыстарына сай табиғат та өзінің көңілсіз, күңгірт суреттерімен көрінеді. Сондықтан жазушы табиғатты әр кезеңде күңгірт, қоңыр, сұрғылт бояуынан ажыртпайды», - дейді Р.Х. Құтхожина [6, 156б.]. Талдаудың бұл түрі көркем шығарманың идеясын тереңірек түсінуге жетелейді.

Нәтижелер. Бір әңгіменің ғана төңірегінде бірнеше мәселені ашуға болатындығына көз жеткізіп отырмыз. Осы тақырыпты терең зерделесек, тақырыпты қосымша материалдармен, ғылыми еңбектермен байыту тиімді. Тақырыпқа сай ғылыми еңбектерді сұрыптап беріп, ары қарайғы ойдың ғылыми дәлелдермен өрбуіне де негіз болу өз қолымызда. Әңгіменің желісін талдау бірте-бірте күрделене түседі, көлемді мақалалармен, ғылыми еңбектермен жұмыс жасауға дағдыландыруға болады. Сонымен қатар студенттердің тілін ұстартуда, шығармашылық жұмыстарға жетелеуде жазба жұмыстарының түрі көп. Олардың ойлау қабілеттерін, қосымша ғылыми еңбектермен жұмысқа төселтіру дағдыларын дамытуда да орайлы берілген жазба жұмысы нәтижелі болады. Әрі ауызша сөйлеу дағдыларының ендігі кезекте жазбаша дамытуына жол салады.

Қоғам үнемі жетіліп, дамып отыратындықтан, білім берудің жаңа әдістері мен тың тәсілдері пайда болады, басқаша айтсақ жеке тұлға білім алу арқылы дамитын болса сол білімге жаңа әдістемелерді енгізуге өзі де үлес қосады. Ұлы жазушы М.Әуезовтің көркем әңгімелерін қазіргі білім беру үрдісіндегі жаңа парадигмалардың негізінде оқып, тану арқылы білімді игеруші тұлғалар өздерінің теориялық, әдістемелік білімдерін толықтырып қана қоймай оларды өмірде қолдануларына дағдыланады.

Қорытынды. Қорытындылай келгенде, М.Әуезовтің туындылар қазақ әдебиетін озық әдебиеттердің қатарына қосып, қазақ халқының тарихын, өмірін, мәдениетін, талантын, ұлттық характерін бүкіл әлемге танытты. Халқымыздың кемеңгер жазушысы, сөз зергері, қоғам қайраткері, ғалым, ұлт жанашыры Мұхтар Әуезовтің есімін мақтанышпен айта аламыз. Әлем жұртшылығы М.Әуезовтің «Абай жолы» арқылы ұлтымызды таныды, қаламгердің ұлылығын, шеберлігін мойындады. Ол туралы біршама зиялы, ойшылдарының пікірлері жазылды. Жазушының биік талғамын, мәдениеті мен шебер суреткерлігін таныту әр заманның еншісінде қала бермек. Заман озған сайын жаңа буын, жаңа ұрпақтың келуі – заңдылық, ал М.Әуезовтің мұрасы қаншама ғасыр өтсе де ұрпақ тәрбиелеу мәселесінде құнды болмақ.

Қазір жоғары білім беру жүйесінде оқыту үдерісін ұлттық құндылықтарға бағыттау, соның негізінде тәрбиенің құралы ету маңызды болып отыр. «Оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық», - деп атап көрсеткендей, ұрпақ тәрбиесіне арқау болған ұлттық құндылықтарымызды насихаттап, жаңғырту, тәрбие құралы етіп пайдалану маңызды. Ендеше, М.Әуезов мұрасының бергенінен берері әлі де мол, уақыт озған сайын өз іздеушілерін табады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Мұқанов С. Жазушы жолы / Кітапта: Мұхтар Әуезов тағлымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
2. Серғалиев М. «Қорғансыздың күні» - композициясы мен тілі. - // Абай. – 1997. - №2-3. –Б. 39-4.
3. Рахманова Н.М. Әуезовтану дәрістері. Оқу құралы.-Алматы: Кітап баспасы, 2010.- 354б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. - Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 2-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1925. -480 б.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. - Алматы: Рауан, 1997.-272б.
6. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: Рауан,1997. -282б.
7. М.Әуезовтің педагогикалық, психологиялық көзқарасы және оның творчествосын орта мектепте оқытудың методикасы. Методикалық жинақ.- Алматы: 1987.–175б.

А.А. Азатбақыт

ВКУ им.С.Аманжолова, Усть-каменогорск, Казахстан

А.М. Картаева

ВКУ им.С.Аманжолова, Усть-каменогорск, Казахстан

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ РАССКАЗОВ М.АУЕЗОВА

Аннотация. В статье рассматриваются творческие способности и писательский талант М. Ауэзова, заслужившего почетное имя в мире. Произведения писателя М. Ауэзова, вышедшего на мировой уровень своими первыми рассказами в 20-е годы, поднимают общую для всего человечества проблему. Первые рассказы, в которых поднимались проблемы не только одного народа, но и всего человечества, отличались художественной и идейной основой, поднятыми вопросами. С этой точки зрения рассматриваются способы обучения художественным и мировоззренческим особенностям первых рассказов и рассказов писателя в вузе. Он собирает литературный анализ и методы, основанные на передовой практике, и предлагает эффективные методы. Демонстрирует эффективность широкого использования «антропоцентрической» парадигмы в исследовании художественной литературы М. Ауэзова. Анализируется важность использования авторской методики реалистического описания при изучении рассказа «Сиротская доля» на основе парадигм с различными приемами, применяемыми в современном образовании. Анализируется опыт масштабного и художественно-идеологически масштабного рассказа М. Ауэзова «Событие на Караш-Караш» в использовании выразительного чтения, ролевой игры, проблемных ситуаций, вопрос-ответ, диалоговой площадки, исследовательской беседы и др. Автор подчеркивает важность творчества М. Ауэзова в воспитании подрастающего поколения в современной системе образования.

Ключевые слова: рассказ, художественная идея, проблемный вопрос, литературный анализ, художественная реальность.

A.A. Azatbakyt

East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan.

A.M. Kartayeva

East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan.

METHODS OF TEACHING M.AUEZOV'S STORIES

Annotation. The article discusses the creative skills and writing talent of M. Auezov, who has become an honorary name in the world. The works of the writer M. Auezov, who rose to the world level with his first stories in the twenties, raise a problem common to all mankind. The first stories, which raised the issues not only of one nation, but of all mankind, were distinguished by the artistic and ideological basis, the issues raised. From this point of view, the ways of teaching the artistic and ideological features of the first stories and short stories of the writer in higher education are considered. It collects literary analysis and methods based on best practices and offers effective methods. Demonstrates the effectiveness of the widespread use of the "anthropocentric" paradigm in the study of M. Auezov's fiction. Analyzes the importance of using the writer's own method of realistic description when teaching the story "Korgansyzdyn kuni" on the basis of paradigms in different ways used in modern education. Analyzes the experience of M. Auezov's large-scale and artistically-ideologically large-scale story "Karash-Karash okigasy" in the use of expressive reading, role-playing, problem situations, question-answer, dialogue platform, research conversation, etc. The author emphasizes the importance of M. Auezov's works in the upbringing of children in modern education system.

Keywords: story, artistic idea, problematic question, literary analysis, artistic reality.

References

1 Muqnov S. Jazýshy joly / Kitapta: Muhtar Áýezov taǵlymy. Ádebi-syn maqalalar men zertteýler. Qurast. R.Nurǵaliev. – Almaty: Jazýshy, 1987. – 432 b. [Mukanov S. The way of the writer / in the book: The lesson of Mukhtar Auezov. Literary and critical articles and research. Comp. R.Nurǵaliev - Almaty: writer, 1987. - 432 p.]

2 Serǵaliev M. "Qorǵansyzdyn kuni" - kompozitsiasy men tili. - // Aba1. – 1997. - №2-3. –B. 39-4. [Sergaliyev M. "Korgansyzdyn kuni" - composition and language. - //Careful. – 1997. - No. 2-3. - p. 39-4.]

3 Rahmanova N.M. Áýezovtaný dáristeri. Oqý quraly. - Almaty: Kitap baspasy, 2010.-354 b. [Rakhmanova N. M. lectures on Auezov studies. Training manual. - Almaty: book publishing house, 2010. -354 p.]

4 Áýezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jinaǵy. - Almaty: "Dáýir", "Jibek joly", 2014. 2-tom: Maqalalar, áńgimeler, aýdarmalar, pesalar. 1921-1925. - 480 b. [Complete Collection of works of M. Auezov in Fifty volumes. - Almaty: "Era", "Zhibek Zholy", 2014. Volume 2: articles, stories, translations, plays. 1921-1925. - 480 p.]

5 Bitibaeva Q. Ádebietti tereńdetip oqytý. - Almaty: Raýan, 1997. - 272 b. [Bitibaeva K. In-depth study of literature. Almaty: Rauan publ., 1997. - 272 p.]

6 Bitibaeva Q. Ádebietti oqytý ádistemesi. - Almaty: Raýan, 1997. - 282 b. [Bitibaeva K. Methods of teaching literature. Almaty: Rauan publ., 1997. - 282 p.]

7 M.Áýezovtiń pedagogikalyq, psihologialyq kózqarasy jáne onyń tvorchestvosyn orta mektepte oqytýdyń metodikasy. Metodikalyq jinaq.- Almaty: 1987. – 175 b. [Pedagogical and psychological views of M. Auezov and methods of teaching his creativity in secondary schools. Methodical collection.- Almaty: 1987. - 175 p.]

Авторлар жайлы мәлімет:

Азатбақыт Айнур Амангелдіқызы - С.Аманжолов атындағы ШҚУ «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының докторанты, Өскемен қ., Қазақстан.

Азатбақыт Айнур Амангельдиқызы - докторант образовательной программы «Казакский язык и литература» ВКУ им. С. Аманжолова, Усть-каменогорск, Казахстан.

Azazbakyt Ainur Amangeldikyzy - doctoral student of the educational program "Kazakh language and literature" of East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan.

Картаева Айжан Маратбекқызы – филология ғылымдарының докторы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Картаева Айжан Маратбековна – доктор филологических наук, профессор ВКУ им.С.Аманжолова, Усть-каменогорск, Казахстан.

Kartayeva Aizhan Maratbekkyzy - doctor of philological sciences, Professor of East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan.